

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

"Я – у ваших думках і серцях..."

**Згадуючи професора
Олександра Пономарева**

За редакцією професора В. В. Різуна

УДК 929 Пономарів (082)

Я11

Рецензенти:

канд. філол. наук, доц. Л. В. Боярська,
канд. філол. наук, старш. наук. співроб. І. А. Самойлова

*Рекомендовано до друку
вченою радою ННІ журналістики
(протокол № 2 від 10 жовтня 2022 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10-22 від 27 грудня 2022 року)*

Я11 "Я у ваших думках і серцях..." Згадуючи професора
Олександра Пономарева : зб. ст. / упорядники : О. Пономарева,
Д. Данильчук, В. Швець ; за ред. В. В. Різуна. – К.: ВПЦ "Київський
університет", 2023. – 195 с.

Книгу присвячено постаті видатного мовознавця, педагога, громадського діяча, заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Читачі побачать Олександра Даниловича Пономарева таким, яким його запам'ятали колеги, рідні, друзі, учні. Збірку проілюстровано світлинами, частину з яких ще не публікували. Уміщено також вибрані поетичні переклади Олександра Даниловича Пономарева та коротку бібліографію його праць.

Для широкого кола читачів.

УДК 929 Пономарів (082)

© Пономарева О., Данильчук Д., Швець В., 2023, упорядкування
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2023

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Літературознавцеві Євгенові Адельгейму належать такі слова: "Якою б малою чи великою не була людина, мірою її життя залишається те, що вона встигла зробити для інших".

Життя видатного українського мовознавця, дослідника й просвітника, педагога, публіциста, доктора філологічних наук, заслуженого професора Університету **Олександра Даниловича Пономарева** (1935–2020) було воістину великим. Великим не лише за кількістю прожитих літ, а й – що найважливіше – за обсягом і значенням того, що він устиг зробити для інших людей. І нині вдячно згадують його (хочеться вірити – згадуватимуть ще нескінченно довго, у наступних поколіннях) численні студенти й аспіранти, учні його наукової школи, колеги, з якими разом працював на дослідницькій, викладацькій та видавничій нивах, друзі, знайомі, сподвижники-однодумці... А разом з ними – і вся величезна українська спільнота, в Україні та за її межами суцільна: всі, хто бачив і чув Олександра Даниловича чи то наживо, чи то завдяки теле- й радіоетерам, читав його праці або спілкувався з ним через інтернет.

У жовтні 2021 р., на відзнаку перших роковин відходу Вчителя, на Південному кладовищі біля Києва було урочисто відкрито пам'ятник на його могилі. Слова з викарбуваної на пам'ятнику епітафії "Я – у ваших думках і серцях..." узяті як назву для цієї книги спогадів. Сподіваємося, з часом пам'ять Олександра Пономарева буде увічнено – і в інших меморіальних знаках, та не лише у столиці. Однак найвеличніший пам'ятник професорові, цілковито за Горацієм, – це його власний доробок, наукова й творча спадщина: підручники та посібники, мовні поради, монографії, наукові статті, науково-популярні видання, фундаментальні словники, в укладанні яких брав участь, виступи у телевізійних і радіопрограмах, мовний інтернет-блог. А ще – поетичні та прозові переклади з інших мов, антології зарубіжної літератури, що їх упорядковував і редагував Олександр Пономарів.

Та все ж глибину й поліфонію людської особистості неможливо досягнути лише з її текстів і навіть із відео- чи аудіозаписів. Спогади сучасників – ось що здатне бодай на мить воскресити в уяві живий образ великої людини. Причому збирати й фіксувати ці спомини потрібно не відкладаючи, поки вони ще свіжі в пам'яті – такому нетривкому, як не прикро, носії.

У коротких нарисах-замальовках, зібраних під палітуркою цього збірника, автори згадують про окремі людські риси Олександра Даниловича Пономарева, маловідомі або й зовсім не відомі широкому загалові. Це ті штрихи до портрета, яких не знайдемо в енциклопедичних довідниках та офіційних біографіях, але без яких уявлення про людину неодмінно хибуватиме на неповноту. Надто ж тоді, коли йдеться про таку багатогранну й талановиту людину, якою був професор Олександр Пономарів.

Тексти подано за тими мовно-правописними нормами, які пропагував і послідовно застосовував у своїх публікаціях і мовній практиці Олександр Данилович та більшість яких кодифіковано в новій редакції "Українського правопису". Це зроблено на знак поваги до наукової позиції покійного професора О. Пономарева та як вияв данини пам'яті про цього невтомного оборонця української мови, який робив усе для повернення її правопису до питомих національних засад.

Упорядники висловлюють щире подяку: директорів Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка професору Володимирові Різуну – за ідею видання книги спогадів про О. Д. Пономарева та максимально можливе сприяння реалізації цього проекту; пані Олені Бобрик – за ідею назви збірника; панові Денису Кордонову – за допомогу у вивірненні текстів рукопису; пані Наталії Петрущенковій та пані Ксенії Гладишевій – за надання авторських фоторобіт.

І звичайно ж, слова подяки адресуємо всім авторам, які надіслали свої спогади та світлини й тим самим долучилися до цієї справи *in memoriam* Великого Українця – професора Олександра Пономарева.

ПЕРЕДМОВА

Це книга про людину, життя якої сповнене духовно і наснажене праведно в непоказній, але постійній боротьбі за культурні цінності свого народу. Ця книга – лише побіжний погляд на таку значущу для всього українства життєву історію нашого сучасника *Олександра ПОНОМАРЕВА*.

Рядки надрукованих у книзі спогадів і роздумів, як зауважує О. Пахльовська, *"не аналіз, а спроба зрозуміти роль і відповідальність інтелектуала в посттоталітарному суспільстві, – не допінгового крикуна, не спекулянта етичними поняттями чи жонглера смислами, а кабінетного вченого, що працює з молекулами мови, з її генетичним кодом, з найскладнішими меандрами мовної семантики у суспільстві "постправди", де критерії та категорії знецінені до критично небезпечних рівнів"*.

Щоб збагнути життя вченого, охопити всі грані його діяльності, потрібно буде написати та прочитати не одну книгу спогадів і відгуків. Перешкодою на цьому шляху осягнення є невелика часова відстань між книгою та життям. Постать професора Пономарева мала б утратити зв'язок з нашою примітивною буденністю та дріб'язковістю, він мав би віддалитися від нас настільки, наскільки ця віддаленість змогла б піднести його над плинністю життєвих подій і над нами, щоб можна було подивитися збоку і на тогочасне суспільне буття, і на місію вченого у тому бутті. Але це не про Пономарева, бо *"ще за життя він став людиною-легендою, хоч його біографія багато в чому була типовою біографією українського інтелігента, якому випало жити у складному, часто трагічному ХХ столітті"* (М. Стріха). Професор Пономарів уже за життя вирізнявся серед професорсько-викладацького колективу Інституту журналістики Шевченкового університету, якому він віддав майже

половину своїх літ. Він був справді особливим. Професор був поряд, але в полі уваги та шани. *"Винятковість постаті Олександра Даниловича Пономарева в його рідкісній тригранній цілісності: націоналістичний світогляд у час панічного страху перед цією ідеологією у значної частини нашого суспільства, глибинний філологічний професіоналізм у час масової псевдофахової плиткості, сила характеру в час торжества пристосуванства, роздвоєння, лицемірства, угодовства – і сатанинського релятивізму"* (І. Фаріон).

І ця його зажиттєва легендарність і винятковість так і провокують сказати: Пономарів завжди з нами. *"Він бореться на нашому боці за вічні істини, загальнолюдські цінності й національну культуру щоразу, коли ми відкриваємо його статті чи заходимо на сайт з його мовознавчими порадами... Та якби ж так! Насправді після нього залишилася порожнеча, яку не заповнити. Так буває завжди, коли світ залишає людина його масштабу"* (І. Хоменко). І немає на те ради! Печальним для живих і сущих є те, що відхід таких постатей – це як чорна діра у суспільній аврі: не знаємо, які загрози вона несе людям, і не знаємо, чого чекати від розриву того духовного континууму.

Залишається надія і сподівання: ми духовно сильні, нас не здолати! А ще в національно зорієнтованих інтелектуалів живе бажання заповнити розірваний простір. І тут на допомогу приходить пам'ять, і спогади, і рефлексії на минуле, і роздуми. Із фраз, абзаців, фрагментів мемуарних текстів, коли скласти їх до купи, вимальовується портрет професора Пономарева.

"Олександр Данилович постає в моїй пам'яті незмінно вишукано-елегантним, з м'якою посмішкою на обличчі, завжди готовим відгукнутися на жарт, гостре дотепне слово. Проте зовнішня м'якість інтелігента поєднувалася в ньому з незламним внутрішнім стрижнем, непохитністю у відстоюванні своїх принципів... Полум'яним патріотом своєї землі, мови свого народу він увійшов до вдячної пам'яті своїх колег, учнів, свого народу, залишився неповторною постаттю в українській культурі" (Є. Карпіловська).

"Я захоплювався ясністю й мудрістю його думок, його розумінням у тому числі суспільно-політичних процесів, проблем державотворення. А ще – неохитністю в обстоюванні Українського Слова, для якого він був не просто адвокатом, а захисником-ратником, воїном, для якого у борні за Слово не було стилістики напівтонів і напіврішень" (Ю. Бондар).

"За своїм професійним рівнем, принциповістю, послідовністю, відданістю справі, уболіванням за долю кожного українського слова, високим горінням і завзяттям професор Пономарів неперевершений, недосяжний, взірцевий для всіх суцих" (К. Городенська).

"Він належав до когорти тих, хто надихав рідне слово "міццю духа і вогнем любови" (Л. Масенко).

Ми намагаємося згадати щось особливе в людині, якої вже ніколи не буде поруч. Спогади цієї книги пронизані цими пошуками. Ми віримо, що все, що сказано, не було б заперечено самим Пономаревим. Ну, хіба що посміхнувся б Олександр Данилович так, як він це вмів робити, через деякі сьогоднішні безапеляційно сказані твердження про нього. Але ж він завжди вмів пробачати! Тим більше, дорогий Олександре Даниловичу, ми це кажемо з добра, Ви таким залишилися в нашій свідомості. І якщо ми чогось не зауважили, що було для Вас важливим у вашій поведінці, – Ви нам пробачте.

Хіба не правдивими є такі слова про Вас:

"Були в голосі, в самій манері мовлення Олександра Даниловича якась магія, енергетика, даруйте за ці банальні визначення. Аскоріше за все – діяв сплав глибоких знань, широкої ерудованості, переконаності у своїй правоті, бажання й уміння донести свою думку до співрозмовника. Та й голос він мав красивий, співочий..." (Д. Данильчук).

Або ці слова: *"Маючи викінчений слух, гідний Моцарта, Паганіні й Карузо, а ще й дар поета, О. Пономарів чув музику нашої мови й не терпів, коли їй, солов'иній, накидають невластиві звукосполуки й інтонації, чужинські дієзи та бемолі. У мелодиці й ритміці слів він ставив найвищу планку*

насамперед перед собою" (В.Радчук). Чи ось така думка: "Пошук золотої середини, ухилення від спокус коротших шляхів і одночасне розуміння того, що змагання за мовну норму не є простою грою інтелекту, стали рисами образу Олександра Пономарева, непохитного оборонця української мови" (А.Савенко).

Безперечно, кожен із нас усвідомлює, що *"зрозуміти вагу такого вченого, як Олександр Пономарів, означає також осмислювати патології та диспропорції, наявні в соціокультурному просторі України"* (О.Пахльовська). А ця ідея осмислення інтелектуально складна, розпорошена і не завжди очевидна в сучасній буденності. Проте необхідно все-таки визнати, що пропонувана книга є хоч і першою, але вдалою спробою цілісно схопити образ Олександра Пономарева і як ученого, і як громадського діяча, популяризатора мови, і як громадянина, і як українця.

ТОЙ, ХТО НАДИХАВ РІДНЕ СЛОВО "МІЦЦЮ ДУХА Й ВОГНЕМ ЛЮБОВИ"

З Олександром Пономаревим я познайомилась 1964 р., коли закінчила український відділ філологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка і прийшла працювати до Інституту мовознавства АН УРСР.

Треба сказати, що в 1960-х роках, під час позірної лібералізації режиму, науковий склад Інституту поповнила ціла когорта молодих талановитих дослідників. Це були такі відомі згодом мовознавці, як Іван Вихованець, Антін Залеський, Ніна Клименко, Анатолій Непокупний, Василь Німчук, Микола Пилинський, Олексій Стрижак. До цього покоління належав і Олександр Пономарів.

Згадуючи Олександра Даниловича, а власне Сашка, як його звали всі в Інституті, а я так зверталась до нього й тоді, коли ми обоє досягли вже поважного віку, хочеться насамперед зазначити про таку психологічну домінанту його особистості, як глибинна закоріненість в українстві, висока мовна свідомість, неухильне дотримання українськомовної поведінки у зросійщеному Києві. Таку мовну стійкість, опірність тискові зросійщеного комунікативного середовища у випадку Олександра Пономарева можна вважати феноменальною, зважаючи на те, що він походив із міста Таганрога Ростовської області Росії. Місто й прилеглі до нього села здавна заселяли етнічні українці, але 1924 р. ввійшли до складу Росії. З 1932 р. більшовики запровадили політику насильницького російщування української людності, що перебувала на російській території. Усі українські школи в Таганрогу було ліквідовано, тож Сашкові, народженому в українській родині, довелося навчатися в російській школі. Літературну українську мову він опанував

уже в студентські роки, вступивши на російський відділ філологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Уже тоді Олександра вирізняла з-поміж студентського загалу висока мовна й національна свідомість. Це засвідчує, зокрема, той факт, що він замінив записану в паспорті зросійщену форму свого прізвища Пономарьов на українську Пономарів.

До Інституту мовознавства АН УРСР Олександр прийшов 1961 р., після закінчення університету. З початку й до кінця свого перебування в Інституті він працював у відділі загального і слов'янського мовознавства, був одним із упорядників "Етимологічного словника української мови", досліджував лексику української та новогрецької мов. До вивчення новогрецької мови й зацікавлення елліністикою молодого науковця залучив його університетський викладач, професор Андрій Білецький. Кандидатську дисертацію "Лексика грецького походження в українській мові" Пономарів захистив 1975 р., був також співавтором "Новогрецько-українського словника" (2005) і "Українсько-новогрецького словника" (2008).

Водночас до головних напрямів наукової, науково-популярної та публіцистичної діяльності мовознавця належали стилістика й культура мови. Його посібники "Стилістика сучасної української мови" та "Культура слова: Мовностилістичні поради" витримали по кілька перевидань.

Через відданість українській справі, стійкість у мовній поведінці, зосередженість на проблемах захисту норм рідного слова Пономарів за радянської доби потрапив під таємний нагляд КДБ. Про це свідчать розсекречені нині архіви КДБ. Приміром, у збірці документів і матеріалів, зібраних Василем Даниленком і опублікованих під назвою "Політичні протести й інакодумство в Україні. 1960–1990" (Київ : Смолоскип, 2013), є документ під грифом "таємно", що стосується О. Пономарева. Документ із датою 10 лютого 1975 р. з підписом начальника управління КДБ при РМ УРСР А. Цветковим і має назву "Список співробітників ідеологічних

установ республіки, стосовно яких надійшли матеріали про причетність їх до антирадянських націоналістичних проявів". У списку наявне і прізвище Олександра Даниловича Пономарева з такою характеристикою: "Близький зв'язок із З. Франко й М. Коцюбинською. Допускає серед свого оточення ідейно шкідливі судження. По роботі характеризується позитивно" (с. 383–384).

Цікаво, що зазначений список містить резолюцію В. Щербицького такого змісту: "Особисто т. Маланчуку В. Ю. Прошу продумати, звернувши особливу увагу на Інститут мовознавства АН УРСР, і переговорити зі мною. В. Щербицький. 13.2.75" (с. 382). Резолюція засвідчує, що питання української мови й мовознавства в період посиленої русифікації 1970-х років перебували під особливим прицілом компартійного керівництва й репресивних органів УРСР. Крім Пономарева, до списку потрапили також співробітники Інституту мовознавства Григорій Петрович Півторак та авторка цього спогаду. Але якщо стосовно мене й, очевидно, Півторака співробітники КДБ обмежились "профілактичними" заходами (як свідчать розсекречені документи, так називались виховні бесіди, проведені ними з особами, які вважались "неблагонадійними", і зі мною куратор Інституту мовознавства від КДБ провів три такі бесіди, а власне – допити, 1976 р.), то Олександра 1976 р. звільнили з Інституту. Сашка в Інституті любив, багато співробітників були прикро цим уражені, до того ж, звільнення відбулось тихо, ніхто з дирекції не пояснював його причин. Ходили якісь непевні чутки, буцімто до цього спричинився донос дружини котрогось із Сашкових приятелів, яка повідомила каральні органи про те, що він приносив їй чоловікові нелегальну самвидавну літературу.

Про те, що мовознавця вважали в КДБ "неблагонадійним" і він перебував під таємним наглядом, свідчить і той факт, що впродовж усіх 15 років перебування в Інституті мовознавства й навіть після успішного захисту кандидатської дисертації він працював на посаді молодшого

наукового співробітника, так і не дочекавшись підвищення, на яке давно заслужував.

Свою любов до мови, великі знання та здібності Олександр Данилович зміг уповні зреалізувати вже за доби Незалежності, а власне, ще раніше – уже в часи горбачовської перебудови, коли він став одним із найактивніших учасників руху за утвердження української мови як державної.

Продуктивну діяльність у науковій, педагогічній, журналістській, перекладацькій царинах у всі ці роки він поєднував з активною громадською діяльністю, зокрема на посаді заступника голови Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Тараса Шевченка.

У центрі наукової, науково-популярної та публіцистичної діяльності мовознавця були історія й культура української мови. 1991 р. Олександр Данилович захистив докторську дисертацію "Проблеми нормативності української мови в засобах масової інформації". Він був автором, укладачем і редактором посібників зі стилістики й культури мови, укладачем і редактором навчальних посібників та словників, багато років працював відповідальним редактором газети "Київський університет", головним редактором "Записок наукового історико-філологічного товариства Андрія Білецького", понад 10 років вів блог із питань культури мови на "BBC News Україна".

Багато уваги приділяв Пономарів питанням правопису, нагальної потреби повернення норм так званого "скрипниківського" правопису, вилучених у 1930-х роках унаслідок політики внутрішнього зросійщення української мови. Олександр Данилович належав до групи мовознавців, які під орудою Василя Німчука наприкінці 1990-х років підготували проєкт нового правописного кодексу, внісши до нього потрібні зміни. На жаль, унаслідок протидії опонентів правописних змін, упливових тоді в академічних колах, проєкт не затвердили. Але й після того, як у Президії АН склад правописної комісії змінили, усунувши В. Німчука й увівши до нього супротивників змін, Олександр Данилович у

постійних дискусіях на засіданнях комісії послідовно обстоював норми, необхідні для дерусифікації орфографічного кодексу. Саме завдяки його твердій позиції чимало з них удалося запровадити, щоправда в компромісному рішенні кодифікувати їх у функції орфографічних варіантів до старих правил.

У моєму ставленні до Олександра Пономарева є один особистісний вимір – глибока вдячність за небайдужість, за надану ним підтримку, потрібну у вирішальний момент мого професійного життя.

2005 р. я подала до захисту в Інститут української мови НАН України докторську дисертацію "Українська мова в соціолінгвістичному аспекті". За кілька днів до захисту Віталій Русанівський, колишній директор Інституту, надіслав до вченої ради погромний відгук на мою працю. Однією з головних зауваг було звинувачення в публіцистичному, а не науковому характері соціолінгвістичного дослідження. Русанівський лишався достатньо впливовою в Інституті особою, до того ж і у складі спеціалізованої вченої ради було кілька колег, які несхвально ставились до об'єктивних досліджень білінгвальної мовної ситуації України. Ці обставини поставили під сумнів можливість позитивного висновку щодо присудження мені ступеня доктора філологічних наук. Але, на щастя, не лише офіційні, а й неофіційні опоненти підтримали моє дослідження, довівши у виступах його актуальність і наукову цінність. Серед неофіційних опонентів, які спеціально прийшли на засідання вченої ради, щоб захистити роботу, був і Олександр Пономарів, поряд із Михайлиною Коцюбинською, Орестом Ткаченком та Іваном Вихованцем. Пригадую, як ми стояли в коридорі, чекаючи на ухвалу вченої ради, й Сашко розраджував мене якоюсь кумедною історією, яких знав безліч і вмів переповідати з неперевершеним гумором. У висліді ця історія із захистом дисертації закінчилась перемогою. "Проти" проголосував тільки один член ради, і один бюлетень виявився зіпсованим.

В останні роки ми вже рідко спілкувалися, та й то переважно телефоном. Мала надію, що побачу його 5 листопада 2019 р. на прем'єрі документального фільму про українську мову "Соловей співає. Доки голос має", у створенні якого ми брали участь. Подія була пам'ятною. Великий зал у Будинку кіно був переповнений, люди стояли у проходах, було багато молоді. Переглянувши фільм, зал стоячи довго аплодував його авторам Лесі Воронюк і Сергію Кримському, а також усьому знімальному гурту. Запросили на сцену й нас із Павлом Гриценком, оскільки фільм містив записані з нами інтерв'ю. Єдиною прикрістю, що псувала мені святковий настрій, була відсутність на сцені Пономарева, бо записи інтерв'ю з ним також демонстрували у фільмі. Як пояснив мені Олександр Данилович на другий день, вони їхали з дружиною на прем'єру, але того вечора на проїзній частині біля Будинку кіно трапилась аварія, таксі не змогло під'їхати близько до будівлі, а подолати значну відстань пішки він із хворими ногами не міг, тож довелося повернутися додому.

Роль Олександра Пономарева в утвердженні української мови й популяризації знань про неї, в удосконаленні її правописних і стильових норм, підвищенні культури усного мовлення важко переоцінити. Спадщину видатного мовознавця ретельно вивчатимуть і нові покоління філологів та журналістів. Адже він належав до когорти тих, хто надихав рідне слово "міццю духа й вогнем любови".

ЛИЦАР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Уранці на велике свято Покрови 2020-го пандемічного року Україну спіткала болюча втрата: не доживши три дні до свого 85-річчя, пішов визначний учений-мовознавець, доктор філологічних наук, професор, академік АН вищої школи України Олександр Данилович Пономарів.

Ще за життя він став людиною-легендою, хоча його біографія багато в чому була типовим життєписом українського інтелігента, якому випало жити у складному, часто трагічному ХХ ст. Нетиповим було хіба що місце народження – майбутній учений народився (як і ще один відомий українець з походження Антон Чехов) у "далекосхідному" українському місті Таганрозі, яке входило колись до Катеринославської губернії, але внаслідок територіальних розмежувань радянського часу опинилося в Росії.

Про своє дитинство над Азовським морем Олександр Данилович сам розповів мені невдовзі по нашому знайомстві, яке відбулося завдяки унікальному перекладачеві-поліглотові, учневі Миколи Зерова й колишньому в'язневі ГУЛАГу Григорієві Кочуру. Двох визначних філологів єднала спільна любов до української мови та спільне зацікавлення елліністикою. Хоча місця цього знайомства (чи в Києві на одному зі "спілчанських" вечорів кінця 1980-х, де почали нарешті вголос говорити те, про що десятиліттями належалося мовчати, чи у заповненій книжками ірпінській оселі Григорія Порфіровича) я вже не пригадую – проминуло ж відтоді понад три десятиліття...

Про подальшу біографію Олександра Даниловича у деталях я довідався вже тоді, коли під проводом світлої пам'яті геолога Миколи Івановича Дробнохода ми спільно з ним рятували дітище мого батька, визначного українського фізика Віталія Іларіоновича Стріхи – Академію наук вищої

школи України. Цю засновану 1992 р. авторитетну громадську наукову структуру в 2002-му спробували захопити люди з лихою славою й сумнівною біографією (на жаль, увівши в оману багатьох інших цілком гідних учених). Якби це сталося, мені б довелося міняти надгробок на батьковій могилі, бо у цьому випадку слова "засновник і перший президент АН вищої школи України" звучали б щонайменше двозначно. На щастя, завдяки таким людям, як Микола Іванович, Олександр Данилович та багато інших чесних авторитетних професорів, рейдерську атаку вдалося відбити – хоча для цього трічі потрібно було здолати шлях від районного суду і до Верховного.

Цікаво, що й дійсним членом АН вищої школи сам я став дещо згодом з ініціативи саме Олександра Даниловича. Я не наважувався тоді кандидувати за "рідним" відділенням фізики і астрономії (надто неспівмірними здавалися мені самому мій доробок – і доробок мого покійного батька, засновника сучасної теорії контакту метал-напівпровідник). Тож обрано мене було (трохи несподівано для мене самого) саме за відділенням українознавства, яке очолював тоді професор Пономарів, – з огляду на мою монографію "Український художній переклад: між літературою та націєтворенням", у якій було вперше обґрунтовано націєтворчу функцію нашого перекладу і яка отримала 2006 р. неочікувано широкий для мене самого розголос. Уже 2010 р. структуру Академії було змінено, і я опинився таки серед фізиків, а Олександр Данилович – в очолюваному Олександром Івановичем Чередниченком відділенні філології, мистецтвознавства та масових комунікацій.

На якомусь із засідань Президії АН вищої школи України (а якщо точніше – то на дружніх посиденьках після такої наради) я довідався, що було у біографії професора Пономарева після дитинства на "українському далекому сході". А було все, що належалося молодій людині з яскравим філологічним обдаруванням (з тією різницею, що й піти в українську школу було ніяк – їх у Таганрозі позакривали ще

на початку 1930-х). Попри всі перешкоди, Олександр Пономарів у 1961 р. закінчив філологічний факультет столичного університету. Відтоді й до 1976 р. він працював в Інституті мовознавства АН УРСР. У 1976–1979 рр. був старшим редактором видавництва "Техніка" – і це так само типово для років боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", коли українські гуманітарії мусили шукати заробітку в далеких від науки сферах (і це ще вважалося добрим варіантом – альтернативою залишалися мордовські й колимські концтабори).

Однак після невеличкого "потепління" політичного клімату, після вимушеної відставки лихої пам'яті зловісного секретаря ЦК КПУ В. Маланчука учений дістав-таки змогу влаштуватися на викладацьку посаду в рідному університеті. Від 1979 р. він упродовж 40 років послідовно був викладачем, старшим викладачем, доцентом, професором, завідувачем і знову професором катедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Його учнями за цей час стали тисячі українських журналістів.

Олександр Данилович – автор близько 300 наукових, науково-популярних і науково-публіцистичних праць, присвячених історії й культурі української мови, проблемам нормативності мови засобів масової комунікації, українсько-грецьким мовно-літературним зв'язкам (інтерес до елліністики – від того ж дитинства над Азовським морем, де українці понад два століття живуть поруч із греками), теорії та практиці перекладу. Учений був автором і редактором численних словників, підручників і навчальних посібників з української мови.

Найважливіші наукові праці Олександра Пономарева – це фундаментальний "Етимологічний словник української мови" у семи томах; книжки "Про лексичні й фразеологічні паралелізми в новогрецькій та українській мовах" (1965); "Коментарі. Словник імен та назв до перекладу "Іліади" Гомера" (1973); "Норми літературної мови у засобах масової

інформації" (1983); "Словник античної мітології" (1985, 2-ге вид. – 1989); "Словник античної мітології" (2006); "Стилістика сучасної української мови" (1992, 2-ге вид. – 1993, 3-тє вид. – 2000); "Сучасна українська мова: підручник" (1997, 2001, 2005); "Фонеми *з* та *г*. Словник і коментар" (1997); "Культура слова. Мовностилістичні поради" (1999, 2001); "Лексика грецького походження в українській мові" (2005); "Сучасна українська мова: Підручник" (1997, 2001, 2005); "Новогрецько-український словник" (2005) та ще багато інших. Декілька з цих книжок я маю у хатній бібліотеці з підписами автора – і цим пишаюся.

Олександр Данилович був не лише вченим і викладачем. Він талановито перекладав із грецької та принаймні п'яти слов'янських мов (ще однією його точкою перетину із Григорієм Порфирівичем була богемістика). Багато років був редактором газети "Київський університет" та "Записок історико-філологічного товариства Андрія Білецького" (визначний еллініст, професор Андрій Білецький, син знаменитого академіка-літературознавця Олександра Білецького і старший брат мистецтвознавця Платона Білецького, був товаришем і Григорія Кочура, і Олександра Пономарева), входив до редколегій багатьох фахових і культурологічних видань.

На жаль, я як фізик не мав щастя слухати університетських лекцій Олександра Даниловича зі стилістики української мови. Але на зустрічах у Григорія Кочура, на засіданнях Товариства української мови імені Тараса Шевченка (згодом – Всеукраїнське товариство "Просвіта") і секції перекладачів Спілки письменників, Президії АН вищої школи України я багато разів мав змогу почути його яскраві експромти з різних мовних питань. Пам'ятаю, з яким запалом він пояснював парадигму відмінювання власного прізвища, доводячи, що в давальному відмінку слід говорити не *Пономаріву*, а таки *Пономареву*.

Принаймні двічі упродовж понад 30 років знайомства наше спілкування було вельми інтенсивним. Олександр Данилович був (як і я) палким аматором опери та (як і я) вкрай болісно

відреагував, коли через байдужість, лінощі й елементарну неосвіченість провідних українських співаків і музикантів опери вже в 1990-ті перестали звучати українською мовою. Ми разом намагалися донести до всіх, від кого це залежало, що українськомовна опера (корпус перекладів для якої створювали Микола Вороний, Людмила Старицька-Черняхівська, Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Борис Тен, Микола Лукаш та інші знакові постаті української літератури) є важливою частиною національної культурної спадщини, а тому варта безумовної підтримки та збереження. Знаю, що Олександр Данилович урешті-решт перестав навіть спілкуватися з відомим співаком, своїм приятелем з молодих років, який, будучи керівником Київської опери у 90-ті, сприяв зникненню української мови з її сцени (хоча свою славу перед тим здобув, співаючи Онегіна, графа ді Луна та барона Скарпіа саме українською).

У жовтні 2019-го професор Пономарів був серед тих 29-ти провідних українських інтелектуалів, які підписали лист до тодішнього міністра культури Бородянського з вимогою повернути українську мову на сцену наших оперних театрів. На цей лист надійшла звичайна відписка від міністерського клерка. І все-таки зусилля Олександра Даниловича не виявилися марними. Хоча Національна опера України та Львівська опера далі залишаються "залізобетонно" неукраїнськими, про перехід до виконання творів світової класики в українських перекладах оголосила молода й амбітна Київська опера на Подолі. А харківська "Схід-Опера" завершила сезон 2021 р. українськомовним "Орфеєм у пеклі" Жака Оффенбаха. Частина з цих позитивних змін професор Пономарів устиг побачити – і порадіти їм.

Другим епізодом стала робота у Національній комісії з питань правопису, де я, як тодішній заступник міністра освіти і науки, був співголовою, а професор Олександр Пономарів – найактивнішим прибічником повернення "проскрибованих" у 1930-ті норм "харківського" правопису. Робота нашого складу комісії тривала з 2015 р. Було "пройдено" й узгоджено

більшість питань. Але все "вперлося" у "політично чутливі" моменти: *радо́сті, со́лі* чи *радос́ти, соли́* в родовому відмінку, *з* чи *г* у чужоземних прізвищах та іменах, *аудиторія* чи *авдиторія*, *Афіни* чи *Атени*, відмінюваність чи невідмінюваність іменників іншомовного походження типу: *метро, кіно*.

На цьому самому місці, як відомо, зазнав краху правописний процес початку "нульових". Провідні мовознавці тоді розсварилися, і в хід пішли політичні звинувачення. Долили олії у вогонь і різні проросійські діячі, речником яких виступив відомий одіозний академік-археолог. Тож мені було зрозуміло, що або ми вийдемо на узгоджений варіант, який підтримають усі (чи майже всі) члени правописної комісії, або рішення з окремих питань, навіть ухвалені ситуативною більшістю в один – два голоси, не дозволять прийняти остаточний документ на урядовому рівні, і ми далі лишатимемося із "уересерівським" ще правописом кінця 1980-х.

Тут спершу ми з Олександром Даниловичем не погоджувалися. Він наполягав додати до складу комісії ще двох – трьох активних "реформаторів" і вийти на потрібну більшість саме таким способом. Але врешті-решт професор Пономарів прислухався до моїх аргументів, головний із яких полягав у тому, що політичної волі на надто глибокі зміни правопису в уряді зараз немає (тож їх однаково не затвердять), а час, коли можна ухвалити хоч якісь конче потрібні зміни, стрімко спливає (життя підтвердило справедливість цих моїх побоювань: тепер уже зрозуміло, що після вересня 2019 р. мови про якусь нову редакцію правопису бути вже не могло б).

Отже, необхідний компроміс упродовж шести (!) зустрічей, кожна з яких тривала близько 2 год, шукали в моєму міністерському кабінеті та в моїй присутності професори Олександр Пономарів (який представляв "прихильників змін") та Богдан Ажнюк (який уособлював "здорових консерваторів"). Саме під час цих фантастично цікавих фахових дискусій і народилася та концепція варіативності

окремих норм, яка й дозволила у 2019-му нарешті ухвалити нову редакцію Українського правопису: спершу на Національній правописній комісії (одноголосно!), потім – на спільному засіданні Президії НАН України та Колегії МОН, і остаточно – постановою уряду (чого нашим попередникам не вдавалося упродовж понад 20-ти років). Саме така складна процедура ухвалення і зробила, на щастя, правопис "стійким" щодо спроб скасувати його у судовому порядку, котрі, як відомо, й були ініційовані пізніше однією на диво активною семикласницею із Херсонщини...

Звісно, будь-який компроміс передбачає поступки з обох сторін. Олександр Данилович, зокрема, дуже переживав, що не зумів домогтися повернення до відмінюваності "кіна" й "метра". (У цьому питанні я був його союзником – і теж опинився у меншості. Але в інших пунктах ми досягнули бажаного.)

Але професор Пономарів безумовно вважав нову редакцію правопису своїм вистражданим дитям і завжди давав рішучу й аргументовану відповідь тим, хто піддавав новий правопис критиці (незрідка – просто через небажання уважно вчитися в його текст). І сам вимагав чіткого виконання всіх норм цього правопису (обираючи при цьому з варіантів, пропонованих затвердженням текстом, ті, які відповідали його переконанням).

Останнім часом сили професора Пономарева підупадали. Але навіть після переламу хребця він знайшов сили підвестися і вже почав самостійно пересуватися по хаті. Вже на початку жовтня 2020-го він захоплено оповідав мені телефоном про перший великий академічний італійсько-український словник, який створила його дочка Олена Пономарева й видало престижне міланське видавництво *Noepi*. Цей словник на 35 000 слів, 52 000 значень, 45 000 зворотів і прикладів став першим у світі лексикографічним проєктом такого обсягу, підготовленим уже відповідно до вимог нового українського правопису.

Уже після відходу професора Пономарева я, як і обіцяв, відгукнувся на цю книгу рецензією. А моя співпраця з доктором Оленою Пономаревою мала продовження: я написав

передмову до українського видання дослідження "Живі смолоскипи" (про Василя Макуха та інших, які пішли на самоспалення як останній спосіб протесту проти тоталітарної системи), що його підготувала донька вченого спільно з відомим італійським журналістом Даріо Фертиліо та яке вперше видано саме в Італії (де воно, безумовно, стало помітною подією).

Олександр Данилович ще був сповнений планів. За тиждень до смерти він встиг подякувати мені імейлом за надіслану книжку з історії українського перекладу й обіцяв поділитися враженнями. На жаль, уже не судилося...

Але його лицарське служіння українській мові триватиме в його справах. Наукові праці вченого ще довго лишатимуться еталонними. Його публіцистичні виступи ще довго не втрачатимуть свого значення. Його переклади завжди будуть прикладами мовної елегантності й вишуканості. А чинний український правопис, який по праву можемо називати правописом Пономарева – Ажнюка (за аналогією до того, як "харківський" правопис насправді був правописом не наркома Скрипника, а мовознавця Синявського та його колег), залишатиметься монументальним пам'ятником, можливо, найяскравішому українському філологу наших днів.

ВІН ЛЮБИВ СЛОВО І УКРАЇНУ

Спогади писати нелегко з кількох причин. По-перше, якщо пишеш про конкретну людину, це найчастіше означає, що її вже немає на цьому світі й ти із сумом віддаєш їй останню шану. По-друге, від твого вибору фактів і стилістики їхнього подання залежить те, як сприйматиме читач людину, про яку згадуєш, зрозуміє її характер, поведінку, внутрішній світ. По-третє, спогади змушують ще раз переживати якісь моменти життя і відгукуються в душі радістю, сумом і болем, про який, може, хотів би забути. А ще важить час, упродовж якого знав людину. Коли бачив людину лише кілька разів, ще в якійсь нетиповій, неповсякденній ситуації, то зазвичай це залишається в пам'яті й легко відтворюється. А якщо знав людину багато років, навіть десятиліть, майже все життя пропрацював поруч, тоді виявляється непростим завданням виділити якісь яскраві факти, події, деталі у цьому робочому повсякденні.

Сьогодні згадуємо Олександра Даниловича Пономарева – доктора філологічних наук, професора, людину, яка все своє життя присвятила служінню Україні.

Як завідувачка катедри, де Олександр Данилович пропрацював багато літ, із яких 14 років очолював її, хочу зазначити основні етапи його науково-педагогічної діяльності. Вибір професії був абсолютно свідомим: до вступу на філологічний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченка (нині КНУ імені Тараса Шевченка) Олександр Данилович закінчив авіаційний технікум, але техніка його, по-моєму, не цікавила: я ніколи не чула від нього розповідей про якісь прилади, роботу якихось машин, інженерні винаходи, новинки в авіації тощо. Його увага завжди була сконцентрована на мовах (насамперед українській, всіх слов'янських, новогрецькій), історії України, культурі різних країн світу і на українському СЛОВІ,

життєдайна енергія якого давала йому наснагу в нелегкій боротьбі за відстоювання національних інтересів.

Після університету Олександр Данилович років 15 працював в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні АН України (нині НАН України), у відділі загального і слов'янського мовознавства, який очолював акад. О. С. Мельничук. Саме там Олександр Данилович захистив кандидатську дисертацію "Лексика грецького походження в українській мові" і взяв участь в історичному, без перебільшення, проєкті – створенні "Етимологічного словника української мови". Лексикографічна робота тривала багато років, тому незважаючи на те, що 1976 р. Олександр Данилович був змушений змінити місце роботи, він ніколи не поривав зв'язків із Академією, працюючи як співавтор згаданого словника, виступаючи опонентом, розбудовуючи нову редакцію "Українського правопису", очолюючи на початку 2000-х Експертну комісію ВАК України, де він позитивно оцінив наукові здобутки багатьох співробітників двох академічних інститутів – Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України.

До своєї *alma mater* Олександр Данилович повернувся в 1979 р. і пропрацював на кафедрі мови та стилістики до початку 2019/2020 навчального року. Науковий і творчий доробок Олександра Пономарева – це понад 250 наукових і науково-публіцистичних праць, підготовка 10 кандидатів наук і численні науково-публіцистичні виступи в ЗМІ з питань норм сучасної української мови та її розвитку. Він аргументував та активно обстоював необхідність прийняття нової редакції "Українського правопису", у комісії з розроблення якого невтомно працював. Із педагогічних звершень необхідно наголосити на посібнику зі стилістики української мови й "Мовностилістичні поради", які я вперто називала на лекціях "Мовностилістичними етюдами" і пояснювала для себе цю обмовку стильовою довершеністю невеликих текстів-порад щодо того, як правильно вживати те чи те слово – така собі "наукова постель". Пізніше цю працю

було доповнено, доопрацьовано – і в результаті маємо книгу порад для широкого кола читачів, яка разом із правописом повинна лежати на столі кожного науковця, педагога й журналіста, – "Українське слово для всіх і для кожного" (Київ, 2013). І ще одним результатом педагогічної майстерності Олександра Даниловича можна вважати ставлення студентів до нього, яке вони кілька років тому висловили в інтернеті, оцінюючи роботу викладачів різних вишів України, – шанобливе, поштивне, з висловленням захоплення його ерудицією і пам'яттю. Олександр Данилович надавав їм можливість відчувати енергію українського слова – і студенти це відчували й оцінили. А один із них написав дуже коротко, просто і зрозуміло: *"Класний дід"*.

Олександр Данилович провадив значну громадську роботу, багато уваги приділяв діяльності у товаристві "Просвіта", довгий час був головним редактором газети "Київський університет". Охоче розповідав про колектив газети, якісь кумедні історії, що траплялися під час підготовки чергового номера. Видно було, що йому подобається ця справа і він залюбки ходить у Червоний корпус.

За свою науково-педагогічну і громадську діяльність Олександр Пономарів отримав багато нагород, але ніколи цим не хизувався, навіть не згадував про них.

Я шанувала його не лише за знання, але й за інтерпретацію цих знань і за їхнє "олюднювання". Він часто, розповідаючи про якесь явище, пов'язував його з людиною, що про це явище писала чи розповідала, і все ставало зрозумілим і запам'ятовувалося надовго.

Він умів просто про все розказати, я була на його лекціях не один раз. Якось він сказав: "Я хочу, щоб після мене стилістику читала ти", – і запропонував прослухати його курс. Наче студентка, я бігла на лекції і конспектувала. Слава Богу, ситуація щодо вікового цензу змінилася – і Олександр Данилович зміг продовжити працювати. А потім, коли він пішов на пенсію (таким було його особисте рішення), це змогли зробити його "наукові учні" – Олександр Миколайович Григор'єв і В'ячеслав Михайлович Швець.

У неофіційній ситуації він казав мені "ти" – і я це дуже цінувала. Одного разу телефонує мені додому і звертається на "ви". Я здивувалася й запитала, що трапилося. Виявляється, я щось зробила не так – і він на мене образився, що засвідчив зміною форми звертання. Звичайно, я попросила вибачення (якщо чесно, не пам'ятаю, що стало причиною його обурення), ми розсміялися і помирилися. За багато років це був єдиний випадок непорозуміння між нами.

А ще – він був красивим і дуже тепло всміхався.

Він любив Слово, родину й Україну. І свою катедру, якою керував 14 років і вкладав у те душу. Ми теж любили його й надалі любимо. І шануємо.

Світла пам'ять Олександрові Даниловичу Пономареву!

КРИСТАЛІЗАЦІЯ СЛОВА В ДОБУ "ПОСТПРАВДИ"

Була римська весна. Вілла Мірафйорі з її неоренесансними лініями, капличкою з вітражами, аудиторіями – то надто просторими, то надто тісними, у чомусь і не завжди зручними, але дорогими гуманітаріям старого стибу. Сад колишнього монастиря сестер-місіонерок Конгрегації Пресвятого Серця Ісуса, де на той час був наш департамент слов'янських і східноєвропейських студій. Струменіла цвітом рожево-лілова магнолія. Сонце пробивалося між дерев, золотило двохсотлітні платани. Вони похитувалися десь далеко вгорі, творячи разом із сонцем химерні візерунки на обличчях. Поруч – невеличкий фонтан із червоними рибками, обкладений неотесаним рустиком. Над фонтаном Франциск Ассизький тихо розмовляв із рибками.

А навколо – університетський галас і сум'яття. І поспіх. Поспіх, поспіх... Тільки й вистачало часу – вибігти між лекцій у той сад до Олександра Пономарева із дружиною – вона стояла поруч, маленька, мов дівчинка, притулена до нього. Обоє усміхнені й водночас нетутешньо неспішні, і дочка їхня з ними, Олена Пономарева¹, завжди горда батьком, і заклопотана, і зворушена, і щаслива їхнім приїздом.

І пан Олександр – такий завжди стриманий і водночас сердечний. За кілька хвилин він умів розпитати і розповісти, створити світлу нішу комунікації, яка лишалась у серці, як і ті сонячні тіні на усміхнених обличчях.

І ще пам'ятна зустріч – літо 2019-го, Київ, Шевченківський парк. Оленина родина за святковим столом – і малий

¹ Олена Пономарева викладає українську мову на кафедрі україністики в Римському університеті "Сап'єнца".

Олександр-Лев на колінах Олександра Великого... Крихітний онучок, який робить перші крочки. Теж навколо університетський галас і сум'яття. Але в центрі – родинне щастя зустрічі, обіймів між поколіннями, клопітна малеча, і сонце, сонце, сонце, яке розсуває гілля й висвітлює обличчя у ту мить, у ту неповторну мить...

Два світлі спогади, два університетські парки, дві радісні та пам'ятні зустрічі.

А потім – обрив. Темрява. Пандемія, карантин. У кожного свій біль, своя тривога, своя замкненість. Хвороба пана Олександра. Відчай відстані. Смерть.

Ці мої рядки – не аналіз студій Олександра Пономарева. Це, урешті, компетенція мовників. Що можна сказати на кількох сторінках про понад 250 праць визначного вченого – праць у різному жанрі, бо це і академічні дослідження, і науково-популярні видання, і словники й довідники? А ще ж, крім того, діапазон його культурних координат: Пономарів не лише перекладав із грецької та кількох слов'янських мов, а й звертав свій погляд на Донеччину, вірячи в її відродження². І сам він рухався до автентики своєї української ідентичності складними шляхами: народжений у Таганрозі, на етнокультурній українській Донщині³, він з дитячих літ уже відчув на собі тиск механізмів зросійщення, проти яких свідомо й послідовно боровся все життя. Звідси і його громадянська пристрасть у науковій праці: для нього мова була не лише інтелектуальним і творчим ресурсом Батьківщини, а й виміром громадянської свідомости. І, власне, мова, не спотворена імперськими й радянськими заборонами чи пострадянським шабашем усеохопної попси, а мова в її філософських вимірах – як першоджерело духовних смислів, що робить людину не лише громадянином,

² Пономарів О. Рідна мова і національне відродження Донеччини // Київська старовина. 1994. № 3. С. 92–94.

³ Таганрог, або ж Таганріг, як він тоді називався, перебував до 1924 р. у складі УРСР.

а й частиною космічної світобудови⁴. Уже й нездужаючи, продовжував ходити в університет, бо це був природний простір для його душі та розуму. А ще ж, будучи академіком за складом свого мислення, знаходив час і силу на безліч форм громадської діяльності – і навіть на невтомні блоги на BBC стосовно найрізноманітніших аспектів української мови, терпляче відповідаючи людям на осмислені, а часом і зовсім наївні запитання. Але він прагнув відповісти на академічні запити – і на найменшу цікавість щодо української мови незнайомих людей, незалежно від їхнього рівня знання мови. І то теж – золотинки в неосяжному огромі проблем: як перекласти той чи інший ідіоматичний вислів, який наголос правильний, як розрізнити нюанси синонімів... Так, ніби людина, що любить мову, має у собі і її віковічне шляхетне терпіння.

Тож ці рядки – не аналіз, а спроба зрозуміти роль і відповідальність інтелектуала у посттоталітарному суспільстві, – не допінгового крикуна, не спекулянта етичними поняттями чи жонглера смислами, а кабінетного вченого, що працює з молекулами мови, її генетичним кодом, з найскладнішими меандрами мовної семантики у суспільстві "постправди", де критерії та категорії знецінені до критично небезпечних рівнів. Адже в Україні доба "постправди" почалася значно раніше від часу, коли Оксфордський словник – у 2016 р. – оголосив цей термін "словом року". Власне, почалася відразу після краху СРСР. Доба "радянської мови"⁵ еволюціонувала

⁴ Цю проблему глибоко проаналізував Іван Дзюба у блискучій статті "Вимирання слова". URL: <https://burago.com.ua/dzyuba-i-m-%E2%80%A2-vimirannya-slova> (Статтю було написано на основі доповіді, виголошеної 29 червня 2004 р. на XIII наук. конф. "Мова і культура" імені проф. С. Б. Бурого).

⁵ Cf. *P. Bourdieu. Language and Symbolic Power. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1991*; *J. W. Young. Totalitarian Language: Orwell's Newspeak and Its Nazi and Communist Antecedents. Charlottesville: University of Virginia Press, 1992*; *J. Dewitt. Le pouvoir de la langue et la liberté de l'esprit. Essai sur la résistance au langage totalitaire. Paris: Michalon Éditeur, 2007.*

удобу "мови пострадянської". "Суміш фікції, яку Слово називає реальністю, з реальністю, яку Слово називає обманом"⁶, перетворилась на насильницький хаос фікцій, в якому Слово правди про реальність від самого початку було зарезервоване суспільне гето.

Що значить – бути лінгвістом, знавцем мови у найтонших її нюансах, у суспільстві, яке вибирає до влади політиків, що говорять матом з найвищих трибун держави? Що значить – бути захисником мови у суспільстві, що йому "какая різниця", якою мовою говорити? І яке думає, що помнож суржик на мат – і вийде "великий и могучий русский язык". Як то – бути фахівцем зі стилістики⁷ у часи, коли, здається, про "стиль" ідеться лише у контексті шоубізнесу? Що означає перекладати із грецької, сполучаючи першу мову Європи з українською, – в суспільстві, яке упродовж 30-ти років Незалежності не помічає, як у нього відбирають бібліотеки і книгарні – та саму здатність читати Книгу? Що означає займатися "проблемами нормативності української мови в засобах масової інформації"⁸ в суспільстві, де навіть у певних інтелектуальних колах гуляє переконання (от, власне, буває, мабуть, і "гуляще переконання"), що ненормативна, сиріч "обсценна лексика" – символ не плебеїзації, а чомусь "модернізації" української мови? Що означає, урешті, бути фахівцем з КУЛЬТУРИ МОВИ⁹ у часи тотального безкультур'я? Навіть і не нав'язуваного, а добровільно культивованого безкультур'я.

За ці останні роки Україна втратила безмежні постаті. Постаті інтелектуалів і митців, тих "Атлантів", що "держать небо на плечах. Тому і є висота"¹⁰. Ці Атланти справді тримали

⁶ P. Sériot. *Analyse du discours politique soviétique*. Paris: IMSECO, 1985. P. 30.

⁷ Книжка О. Пономарева "Стилiстика сучасної української мови" витримала три перевидання (1992, 1993, 2000).

⁸ Назва докторської дисертації Олександра Пономарева (1991).

⁹ Пономарів О. *Культура слова: Мовностилістичні поради*. Київ: Либідь, 2011. Книжка виходила також у 1999 та 2001 рр.

¹⁰ Костенко Л. "Умирають, майстри, залишаючи спогад, як рану" // Л. Костенко. *Вибране*. Київ: Дніпро, 1989. С. 107.

на своїх плечах небо української культури: Любомир Гузар, Мирослав Попович, Сергій Якутович, Володимир Панченко, Іван Вакарчук, Мирослав Скорик... Потім Олександр Пономарів. А напередодні війни – Іван Дзюба, який, здається, пішов зі світу, аби не бачити апокаліптичні пейзажі своєї донецької батьківщини, сплюндрованої росіянами. Як реагує суспільство? Трохи принагідного славослів'я. А далі?

А далі нові проблеми та нові кризи. Сумно, що Олександр Данилович не встиг побачити цієї давньої й нової України, що випросталась над руїнами, мов античний герой такої любої його серцю Стародавньої Греції. В останні роки життя вченому довелося працювати в атмосфері підмінених цінностей і понять, де медійний плебейський гедонізм системно витісняв на периферію свідомості війну, почуття громадянськості, відповідальність. Де знову ставало нормою (якщо не модою!) приховане чи й відверте знущання з української ідентичності. А Олександр Пономарів працював у режимі знов-таки давньогрецького стоїка. Адже у світі фальшивих векторів "постправди" сфальшована і роль мови. Мовник – це разом і поет, і математик. Він має знати жорсткі закони й закономірності мови – і водночас бути інтуїтивістом, вслухатися у потаємні значення слова, оприявнювати приховані його смисли.

А тим часом мовні й суспільні деформації пов'язані нерозривно. У тоталітарному суспільстві було заборонено мову смислів, були висушені самі джерела живої мови, деформовані всі модальності її самовияву. Тому донедавна суспільство часто не було спроможне оцінити навіть найвищих здобутків, яких так чи інакше було досягнуто за ці 30 років, оскільки не усвідомлювало, яких зусиль коштувало кожне найменше завоювання на шляху до незалежності української культури і української держави. Відтак цілком слушно вже й сьогодні говорити про те, що недостатньо виграти війну, – необхідно буде після цього трагічного випробування не програти мир. Це означає твердо й послідовно довести до вивершення нинішній процес

трансформації країни, неймовірний за своєю складністю та драматизмом. І в ньому серед основних постатей мають бути власне гуманітарії – мовники, історики, інтерпретатори літератури та загалом культури. Пономарева в цьому процесі дуже бракуватиме.

Зрозуміти значущість такого вченого, як Олександр Пономарів, означає також осмислювати патології та диспропорції, наявні у соціокультурному просторі України. Узяти хоча б літеру "г" – тема, над якою так багато працював учений¹¹. Це одна з емблем радянських патологій. Питається, що зробила одна-єдина маленька українська літера такої неохопної Росії з усім її ядерним потенціалом? А отже, виявляється, одна літера – й та небезпечна, якщо вона українська.

Ця літера природно вживалась в українській мові у XVI–XVII ст., тому була зафіксована вже у "Граматичі слов'янській" Мелетія Смотрицького (1619). Поряд із "г" – фрикативним дзвінким м'якопіднебінним приголосним – існував "г" – задньоязиковий зімкнений проривний дзвінкий приголосний. Де тут політика? Але щоб заборонити цю літеру, було задіяно грандіозну радянську машину нищення мови в особі Лазаря Кагановича, якого активно підтримав Андрій Хвиля. 1933-й: створення радянського правопису української мови збігається в часі зі знищенням селянства та з маховиком репресій, що вже приступив до тотальної ліквідації українського культурного світу. Власне, Каганович санкціонував вилучення з алфавіту літери "г", яку він назвав – у ролі "експерта" – "подібною до шибениці". Під час сталінського терору не лише розстрілювали мовознавців за словники, у які були вміщені слова, що не мали однакового кореня з російськими¹², а була

¹¹ Пономарів О. Фонема Г та Г: Словник та коментар. Київ: "Просвіта", 1997. URL: <http://ukrlife.org/main/prosvita/1p0.htm>.

¹² Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упоряд. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ: ВД "Києво-Могилянська академія", 2005. Див. також: В. В. Німчук. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. Київ: Інститут української мови, 2002.

"репресована" й безневинна літера, що існує в більшості мов світу. Але в очах російсько-радянських убивць навіть одна літера засвідчувала "небезпечний" зв'язок України з Європою, тож і ризикувала зашкодити "братерству дружніх російського та українського народів". За літеру "г" боровся Іван Огієнко у діаспорі¹³. Марною була спроба Павла Тичини – тодішнього міністра культури – повернути цю літеру в алфавіт 1945 р. У 60-ті роки ця літера стала вже просто міражем: 1969 р. Борис Антоненко-Давидович написав статтю "Літера, за якою тужать"¹⁴. А вже за кілька тижнів по тому його позицію розгромив молодий тоді мовник (!) радянського кшталту – Віталій Русанівський¹⁵. Літера "г" повернеться в український правопис 14 листопада 1989 р. – після падіння Берлінського муру.

І схема тут була параноїдально примітивна: знищивши інтелігенцію, але також і селянство, презентувати українців як таку собі "мужицьку" бидломасу. А от у літері "г" було щось польське, латинське, європейське, а отже – "вороже". А ще ж додаймо тотальну безграмотність монстрів сталінської кунсткамери¹⁶. Хто б їм там пояснив, що культивована ними фрикативна приголосна "г" насправді не так українська, як узагалі етруська, що цей приголосний наявний, скажімо, у мовленні на італійських теренах з етруських часів. І саме там,

¹³ Огієнко І. (*Митрополит Іларіон*). Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука, 2001 (перше вид.: Вінніпег: Наша культура, 1949).

¹⁴ Антоненко-Давидович Б. Літера, за якою тужать // Літературна Україна. 4 листоп. 1969 р.

¹⁵ Русанівський В. За чим тужити? // Літературна Україна. 28 листоп. 1969 р. Див. також: Голетиани Л. Буква, которой не хватало. О возвращении буквы г в законодательный украинский язык // *Studi Slavistici*. 2017. XIV. С. 47–66.

¹⁶ Див. про методи зросійщення саме в роки репресій: Шевельов Ю. Між роками 1933 і 1941: Україна за Постишева і Хрущова // Ю. Шевельов. Українська мова у першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. С. 171–210.

де "древньоримський меч / підсік етруську царствену лілею"¹⁷, – у Флоренції та в усій Тоскані італійці навіть і в чистій літературній мові мають цей фрикативний звук.

Глибину патологій тоталітарної Росії ще належить зрозуміти. Якщо скласти разом писанину Кагановича, Хвилі, постанови ЦК КП(б)У – та, врешті, недалеко відбіг від них і Роман Якобсон в ідеологічній частині своєї праці¹⁸, – постає справді абсолютно параноїдальний світ. Але ж ця параноя стосовно України тривала вже більше двох століть і перед тим – у Російській імперії¹⁹. Та в умовах цієї параної зростали покоління. Українська мова була деформована в усіх своїх підсистемах – лексичній і фонетичній, семантичній та орфографічній. Це призвело до множення варіантів, перманентного хаосу обов'язкових і випадкових елементів, що згубно впливає на стан і статус нормативної літературної мови.

Ось тому праця українського мовника – це не лише книжки, дослідження, академічні пошуки. Це необхідність санації тих ідеологем, які унеможливили нормальне життя цілих поколінь. Недарма нещодавнє гарвардське дослідження цих проблем має симптоматичну назву "Битва за українську мову"²⁰.

¹⁷ Костенко Л. Сніг у Флоренції // Л. Костенко. Вибране. Цит. С. 499.

¹⁸ Див.: R. Jakobson. Slavische Sprachfrage in der Sowjetunion // Slavische Rundschau. 1934. 6 (5). S. 324–343. У цій статті Якобсон, цитуючи Павла Постишева, вихваляв радянську практику мовної омологації, стверджуючи, що русизми в українській та білоруській мовах є символами "модернізації" та "демократії", а от полонізми – емблемою "архаїки" та "соціального гноблення".

¹⁹ Про три етапи русифікації – імперський, радянський і сьогоднішній – див.: Дзюба І. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ ст. до українофобів початку ХХІ ст. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. Нещодавно ця праця вийшла друком італійською мовою: Dzijuba I. La russificazione in Ucraina (a cura di O. Rumyantsev). Roma: Aracne, 2021.

²⁰ Flier M. S., Graziosi A., Hajda L. A. (eds.). The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective. Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute, 2017.

От, власне, лицарем цієї битви був завжди Олександр Пономарів. Без зволікань ішов на "війну". Кував мечі, коли треба. Або чеканив оздобу на тих мечях. Але при тому ніколи не зраджував академічної строгости, ригористичного підходу як до внутрішніх проблем мови, так і до питань її суспільного функціонування. Чи йдеться про новий правопис, до якого він максимально доклався багаторічною працею²¹, чи про стилістичні ресурси мови, чи про культуру щоденного і літературного мовлення, – Пономарів боровся не за якийсь бажаний чи романтично омріяний ідеал, а за той завойований у віках здобуток, який належить оприятити, зберегти, примножити, консолідувати й передати у майбутнє. Його вихідною позицією було переконання, що українська мова має "викристалізовані норми на всіх рівнях", як зауважував Пономарів у вищезитованій книжці "Культура слова".

І це вкрай важлива – концепційна! – постановка питання. Насправді, це не лише диво, що українська мова вижила всупереч століттям переслідувань і заборон, – згадаймо, що українські релігійні книжки почали палити у Росії вже за часів першого Романова, а отже, на початку XVII ст. українська мова витримала всі бурі історії через свій колосальний потенціал, оскільки сформувалась на культурних перетинах західного та східного ареалу європейської цивілізації. Тож увібрала у свою лексику грецьку й особливо латинську матриці не просто на термінологічному рівні, як усі слов'янські мови, а на всіх лексично-стилістичних рівнях. Додаймо до цього комунікацію з польським, італійським, німецьким, єврейським, тюркським світами. В українській мові закладено велетенський ресурс діалогічної культури. Тому вона така щедра на синоніми та стилістичні коди. Тож Пономарів працював з українською мовою насамперед як із простором європейських мовно-культурних еволюцій. І це була його принципова позиція – та незмінний шлях пошуків.

²¹ Український правопис / ред. Є. І. Мазніченко та ін. Київ: Наукова думка, 2019.

А відтак працював часто й понад силу. Пам'ятаю, з якою тривогою мені казала Олена про те, що її тато йде до університету в будь-якому стані здоров'я, за будь-якої погоди і за будь-яких обставин. А врешті це є невід'ємною частиною цієї постаті. Учений трохи поза часом. Понад часом, бо торкнувся незвіданих глибин мови в її історичних траєкторіях.

Якщо можна знайти якоїсь втіхи у такій великій втраті, то що ж, це щастя, що Олександр Пономарів устиг перетнутися зі своїм онуком-тезкою Олександром-Левом. Щастя, що Олена Пономарева – як достойна дочка свого батька – встигла видати українсько-італійський словник²². Україністика розгортається в Європі й загалом на Заході потужним фронтом. І словники – фундаментальні підвалини цього процесу.

Тож кожен з нас шукає індивідуальні форми і способи висловити свою безмежну вдячність визначним постатям української культури, – і серед них Олександр Пономарів, які, лишаючи нам безмірний біль втрати, уже не йдуть поряд з нами, але й у найтяжчі періоди минулого зуміли створити основи майбутнього, в якому будуть присутні вічно.

Олександр Пономарів пішов із життя на світанку свята Покрови Пресвятої Богородиці, у День захисників України. Як Благословіння чесно й віддано прожитого життя. Як заповіт нам усім – пережити, вижити, перемогти.

²² *Ponomareva O. Dizionario ucraino. Ucraino – Italiano. Milano: Hoepli, 2020.* Цікаво, що паралельно у тому самому видавництві вийшов друком ще один українсько-італійський словник української дослідниці Мар'яни Прокопович, і ці факти, разом узяті, засвідчують потужний розвиток української лексикографії у західному контексті: *M. Prokopovych. Dizionario Hoepli Ucraino. Ucraino – Italiano, Italiano – Ucraino. Edizione compatta, Milano: Hoepli, 2021.*

САШКО, МІЙ БРАТ

У мене найкращий у світі брат!

Ми обоє рано полишили рідну домівку, жили в різних містах, згодом – у різних країнах. Але були дуже близькі. Я завжди відчувала його присутність у моєму житті, саме як старшого брата. Знала, що у разі потреби він допоможе, підтримає, а то й... висварить. Наприклад, коли брат отримав мого першого, майже дитячого листа із граматичними помилками, він усе там виправив і відіслав мені назад. Це стало для мене уроком на все життя.

У рік, коли я вступила до Ленінградського інституту інженерів водного транспорту, брат саме закінчив Київський університет. І попри те, що зарплатня в нього тоді була невисока, Сашко щомісяця вислав мені гроші. Навіть коли я, ще будучи студенткою, вийшла заміж і ми із чоловіком одержували підвищені стипендії, брат і надалі нам допомагав до самого закінчення інституту.

Коли наш старший син навчався в Києві у військовому училищі, брат Сашко та його родина щоразу тепло й щиро приймали його. Я завжди буду вдячна їм за це.

Поки була жива наша мама, ми із Сашком і наші сім'ї щороку їздили до неї у відпустку в мальовничі місця нашого дитинства у Приазов'ї. Гадаю, що то був найкращий період у моєму житті, адже ми стільки часу могли проводити разом. Наші діти досі дружать попри те, що час і простір розділяють нас.

Смерть брата для мене та всієї моєї родини – непоправна втрата. Але він завжди житиме у наших серцях.

УКРАЇНЕЦЬ ІЗ ТАГАНРОЖЧИНИ

Після двох невдалих спроб вступити до Київського університету на філологічний факультет – у 1958 та 1959 (що й досі сприймаю як потворну гримасу совєцької освіти) – у 1960-му я нарешті став студентом цього факультету. Здається, якби не розпорядження Хрущова, згідно з яким вступників, які мали два роки трудового стажу, вищі навчальні заклади повинні були зараховувати поза конкурсом, я так і залишився б поза університетом. Уже через пів року навчання, на зимовій сесії, я переконався, що чималенька кількість моїх однокурсників, які склали були вступні іспити на п'ятірки, у січні на семестрових іспитах опинилися у групі трієчників, правильніше трієчниць, а я став відмінником. Це мене дуже збентежило, я намагався достукатися до правди. Джерелом, яке й розкрило мені "всю правду землі", став Олесь Пономарів, на той час уже п'ятикурсник-русист. Він змалював мені всю картину стагнації у царині вітчизняної філології й насамперед на філологічному факультеті Шевченкового університету.

А познайомився я з Олесем ось як. Перед університетом я два роки працював у сільській бібліотеці й тягнув на собі громаддя сільської художньої самодіяльності. Отож, коли став студентом, мене, дурня, поперло в університетський хор, бо ніхто з мого родинного кола, у якому були і вчительки, і брат-журналіст, не сказав мені: "Україністика без міцних знань німецької чи англійської мови не зведе тебе на вищий щабель філології". Це вже пізніше я сам дотлумався, що замість дурного відсиджування на репетиціях хору мені потрібно було йти на трирічні курси іноземних мов – після закінчення слухачі отримували вартісний диплом, який за наявності вищої філологічної освіти навіть давав право викладати котрусь іноземну мову. Але звідки мені, селякові,

який і в Києві опинився у колі колишніх селяків, було про те знати. Жоден із викладачів філфаку не натякнув мені, відмінникові, про нагальну потребу вивчати україністам європейські мови.

Отже, в університетському хорі я опинився поруч з Олесем – ми обоє тенори й невинуваті реготуни, старенький керівник хору терпляче зносив наше перешіптування й даремні намагання приховати сміх.

Невдовзі я помітив, що русист Пономарьов скрізь і завжди, підкреслено й навіть виключно розмовляє лише українською. Ба більше, поступово він розкривався мені все відвертіше: у такий спосіб я дізнався, що родом він з українського Таганрогу, що його мати – щира українка і що сам він змалечку стримів до Великої України. Я ж тоді анічогісінько не знав, що ота Таганрожчина – то споконвічна українська земля, окупована Кремлем. Це вже сьогодні ми довідалися, що й Антон Чехов, коли за часів імперії був останній перепис населення, дав відповідь, що він *малорос*. На той час заява "я – малорос" із вуст Чехова, тобто "я – не велікорос", була вчинком неабиякої відваги. Олесь володів якоюсь магією, умінням – не залізаючи чоботиськами в душу, а лагідно – переконувати людей у тому, чому сам вірний був непохитно. Завдяки йому подружжя пара Гайдаїв, його однокурсників-русистів, стала охоче розмовляти українською мовою. Олесь якось зачитав мені уривочок їхнього листа, написаного прекрасною українською. Ну, а вже історія взаємин Олесь зі своєю однокурсницею, також русисткою, може стати фабулою художнього роману: Ніна Клименко, киянка і, здається, донька українця та єврейки, вже й до знайомства з Олесем була громадянкою переконливої проукраїнської орієнтації. Швидше, то було так: Ніна любила й цінувала російську культуру, але хотіла справедливості – щоб наш народ не поступався своєю свободою північному племені. Розповім щось цікаве: летів я взимку з теплого Єгипту до Києва, й виявилось, що поряд зі мною в літаку була донька Ніни Клименко, на той час уже, на жаль, покійної. Отже,

кілька годин ми говорили і про пані Ніну, і про пана Олеся, і про родину Білецьких, і про вітчизняну елліністику – і я переконався, що пані Ніна залишила золоту спадщину: її донька анітрохи не звернула з того шляху, яким її мати пронесла високе почуття вірності батьківщині.

Щира дружба поєднала Ніну Клименко й Олеся у групі новогрецької мови, яку вела талановита Тетяна Чернишова, дружина відомого мовознавця Андрія Білецького, що походив зі славетного українського роду Білецьких. Подружжя інтелектуалів Тетяни та Андрія Білецьких теж доволі відверто висловлювало своє небайдуже ставлення до справді печального становища нашої нації в огидній імперії. Коли пані Тетяна дізналася, що я беру активну участь у діяльності Клубу творчої молоді, вона на перерві між лекціями знайшла мене й передала гроші на потреби родин, чії батьки страждали у кремлівських концтаборах. Отже, пані Тетяна давала своїм студентам не тільки повноцінні знання з елліністики, а й підтримувала їхні духовні поривання. Ніна Клименко стала відомою в Україні мовознавицею й очолила кабінет елліністики у Шевченковому університеті, а для Олеся родина Білецьких стала міцною опорою в його подальшій творчій долі: коли не помиляюся, на роботу в Інститут мовознавства Олеся взяли не без сприяння родини Білецьких. Про демократичність і відвертість родини Білецьких свідчить і оцей факт: коли я вже вивчав у Тбіліському університеті грузинську мову, залишаючись одночасно студентом 5-го курсу Шевченкового університету, професор Білецький дав мені тему реферату: "Ергативний відмінок у грузинській мові" (у радянській лінгвістиці ця проблема була висвітлена настільки марудно, що навіть професор Білецький потребував тлумачення її "полюдському"). Я у рефераті виклав це питання дуже детально, на багатьох прикладах, пояснивши суть кожного афікса, й пізніше Олесь переказав мені, що пані Тетяна не соромлячись призналася: вони із чоловіком нарешті зрозуміли – завдяки студентському реферату, – що таке той ергативний відмінок.

Маю засвідчити ще й таке. Родинне життя Олеся й Раї мені завжди здавалося взірцевим і, либонь, не помилюся, коли скажу: гармонійність їхніх стосунків тримала, мов титан, на своїх плечах саме дружина – принаймні, мені так здавалося. В юності я щороку, щонайменше раз чи двічі, бував у них у гостях, стіл завжди, як кажуть, ломився, атмосфера була – кращої й не треба. Олесь із Раєю вибрали мене хрещеним батьком першої дитинки, Оленки. Прийшли і я, і моя кума та й поїхали в котресь село під Києвом до батюшки, щоб похрестив Оленку. Приїхали, знайшли попову хату, а він вийшов до воріт, буцім одмагаючись: застрашені й затероризовані священники остерігалися провокацій. На щастя, ми помітили, що з-за рогу киває нам, либонь, таки практична матушка, мовляв, похрестить. Попрохали ми його ще раз, сказали, що приїхали здалеку й з намови знайомої, яка вже хрестила дитину в нього – впустив нас піп у хату. Після того повернулися ми до Олесевого родинного гнізда, пообідали, а тоді Олесь освідчується, що їде з Оленкою в гості до матері, на Таганрожчину. І справді, надягнув Олесь за спину рюкзак, взяв Оленку на руки – і в дорогу. Я був вражений. Мені на таку акцію потрібно було б кілька днів, а в них у родині все робилося якось легко й узвичаєно.

Коли я став студентом факультету сходознавства (1965–1969) Тбіліського університету, "родатися" нам стало важче, але я з Олесем листувався, тоді він з Раєю мешкали на вулиці Капітанівській, і я Олеся (на той час він домігся узвичаїти своє прізвище у такий спосіб: *Пономарів*, а не *Пономарьов*) змішив: писав на конверті то *Копитанська* вулиця, то *Копитянська*. Одного дня отримую листа, де Олесь зазначає: "Грицю, Алли (Горської) вже немає...". В Україні почалися масові арешти діячів української науки й культури. В Інституті мовознавства "правив бал" Іван Білодід – кажуть, замолоду ніби був адекватний чоловік, але що зробила з ним кремлівська гебешня! Він був геть схиблений на боротьбі з "українським буржуазним націоналізмом"... Але треба віддати належне славній когорті наших мовознавців, які

у той жахливий час спромоглися видавати такі знаменні праці, як "Етимологічний словник української мови". А згуртував їх (назву тут Василя Німчука, Гриця Півторака й, безперечно ж, Олесь Пономарева) славетний Олександр Мельничук, який своїми працями підніс українське мовознавство на кілька щаблів. Ось хто, а не І. Білодід, мав би очолювати Інститут мовознавства! А потім сталося щось несподіване. Я після закінчення навчання в аспірантурі у московському *Інституті язикознавства* (сектор тюркських мов) одержав призначення на роботу в Український інститут наукової та економічної інформації, у редакційний відділ. То було багно, а для мене взагалі щось нестерпне: редагувати російськомовні технічні тексти (буцім новітню інформацію, а насправді перекладені з європейських мов шматки із застарілої літератури). І ось котрогось дня відшукав мене в тому "багні" Олесь, повідомивши, що його таки "виїли" з Інституту мовознавства. Зрозуміло, Русанівського (директора інституту) приневолили це зробити, але, аби якось пом'якшити свій вчинок, він удав, буцім вирішив допомогти "вигнанцеві" влаштуватися на роботу – прислав Олесь до нас у відділ. Я знав, що у відділі вільної посади редактора немає, але ввечері зателефонував головному редакторові (М. Г. Гриб). З'ясувалося, що Гриб із Русанівським – однокурсники, тільки жодної розмови директор інституту з начальником редакційного відділу не мав. Просто послав Олесь до нас, аби здихатися. Зрештою, Олесь пройшов через "мідні труби", а хто не пройшов через них? А я? Пригадаймо, чого зазнали Михайлина Коцюбинська, Юрко Бадзьо, Люда Семикин, не кажу вже про Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Валерія Марченка й сотні інших найкращих синів та дочок України. А уявімо стан Зиновії Франко, яка працювала разом із Олесем в Інституті мовознавства, коли мало не щогодини радіо крутило текст з її "каяттям", в якому онука Івана Франка визнавала, що піддалася була спокусам українських буржуазних націоналістів. Але й Олесь, і Рая гідно витримали злигодні й виховали дітей, за яких не соромно перед людьми. Моя хрещениця захищає нашу

культуру в Італії, а це робити нелегко, московські нафтодолари по всій Європі вигризують душі навіть у французів та італійців, що вже там казати про мадярів.

Другу половину свого віку Олесь із "чоловіковою жінкою" тішилися повсюдним визнанням професора Пономарева: у царині української філології він зайняв культуромовну нішу, доволі занедбану на той час. Траплялися й до нього талановиті особистості (Борис Антоненко-Давидович, Святослав Караванський), які залишили взірцеві праці, присвячені культурі рідного слова, але імперія не дала їм можливості розкритися уповні, а ось Олесеві Даниловичу поталанило: у колі студентів-журналістів, що їм від природи притаманне виняткове чуття слова, він підніс цю галузь до висот класичної філології. І якби йому десятиліттями не заважали, він зробив би удвічі або й утричі більше. Сьогодні, коли українське слово отримало певну свободу, із жахом дослухаюся до балачок політологів, депутатів, політиків, журналістів і ловлю шмаття їхньої суконної мови. Як жаль, що так рано довелося полишити Олесеві його улюблену ниву, а то ловив би він ще довго-довго наших ледачих балакунів за їхні сукняні поли.

ТАТО Й ОЛЕНА

Найбільше я асоціюю Тата з музикою. "Музичні" спогади також і перші в часі, почасти реконструйовані через розповіді самого Тата в моєму дорослішому віці. Наприклад: мені років зо три, ми з батьками на концерті Анатолія Мокренка у філармонії, у мене в руках букетик неймовірно запашних конвалій; Тато підводить мене до сцени й підносить на руках догори – так я вперше в житті вручила квіти співакові. Мине 20 років, і Тато стане відчайдушним опонентом А. Мокренка як генерального директора Національної опери через те, що той по суті викоринив традицію виконання західноєвропейських оперних творів в українських (шедевральних!) перекладах.

І Тата, і Анатолія Мокренка не стало у 2020 р., але час розсудив їхні позиції: українські переклади поступово повертаються в Оперу – поки що у молодіжну на Подолі. Прикметно також, що рух "Світова музична класика – українською" зародився саме у середовищі молодих музикантів, аби привабити молодих слухачів та залучити їх до опери: адже в ній розуміння тексту важить не менше, ніж відчуття музики.

Новина про відродження українськомовної опери неабияк потішила б Тата, адже він так любив музику. У студентські роки Київська опера була для нього ледве не другою домівкою. Там він застав найкраще покоління українських оперних співаків – Євгенію Мірошниченко, Анатолія Солов'яненка, Белу Руденко, Юрія Гуляєва (частина з яких потім перебралася до Москви у Великий театр). Тато знав напам'ять усі арії з улюблених опер – від "Травіати" Верді до "Севільського цирульника" Россіні. Але ще більше він був закоханий у Київ! Я мала щастя буквально в останні роки записати деякі його спогади, які потім долучила до своєї книги "Живі Смолоскипи. Василь Макух та інші, що повстали проти СРСР". Там є розділ,

присвячений київським шістдесятникам, до яких належав і мій Тато. Ось як він сам згадує перше знайомство з містом, яке визначило його долю: "Мої найперші враження від Києва були суперечливі. Я з дитинства хотів жити у цьому місті. Коли приїхав сюди вперше, щоб подати документи для вступу до університету, був дуже розчарований, бо на вулиці не почув української мови, а гадав, що тут нею розмовляють усі. Коли ходив Києвом, відвідував його парки й сквери, то в мене було враження, наче я потрапив у чарівну казку. Місто купалося в зелені, не було жодної вулиці, де не росли б два, а то й три ряди дерев: каштанів, лип, тополь. Усі написи були українською мовою. Згодом познайомився з нормальними українськомовними українцями. Мав багато друзів, учителів, радників, зразків для наслідування...". У день, коли стало відомо про моє зарахування на факультет романо-германської філології Національного університету імені Тараса Шевченка, ми з Татом на radoщах довго гуляли парками на схилах Дніпра; він показував мені свої улюблені лавочки, де свого часу готувався до вступних іспитів у той самий університет, куди щойно зарахували й мене.

Одним із його найбільших учителів був Андрій Олександрович Білецький, учений-еллініст зі світовим іменем, якому саме в період навчання мого Тата вдалося сформувати нову групу для вивчення грецької мови. Її кілька разів намагалися закрити за політичну "нелояльність" самого професора Білецького та його дружини, доцентки Тетяни Чернишової. Узагалі, коло Білецького – тема для окремої розмови. Саме це спричинилося до того, що за Татом певний час стежив не тільки КДБ, але й ЦРУ. Це стало відомо з розсекречених 2007 р. документів із архівів американської зовнішньої розвідки, які зовсім недавно розшукав мій брат Микола у Канаді. У серпні 1967 група агентів ЦРУ, серед них кілька жінок, прибула до Києва – очевидно з метою ознайомлення із середовищем українських шістдесятників. Агенти зустрічалися з Іваном Драчем, Дмитром Павличком, Іваном Світличним і Андрієм Білецьким. Саме останній, як зафіксовано на 14-й сторінці у звіті про

поїздки до Києва (загалом там 47 сторінок, кожна з позначкою *Secret*, "таємно"), – передав їм контакт Тата: ПОНОМАРІВ ОЛЕКСАНДР із зазначенням робочої адреси та номера телефону в Інституті мовознавства. Далі цитую текст звіту: "свого колишнього учня та приятеля, попередивши, боронь боже, не називати його *Пономарьов*, оскільки він вельми дотримується української вимови у своєму прізвищі. Як з'ясувалося, ПОНОМАРІВ є також близьким другом СВІТЛИЧНОГО Івана". Затим іде опис Татової зовнішності: "приблизно 30 років, блондин зі світлим кольором обличчя, зріст 5.7 футів [170 см: насправді зріст у Тата був 178 см – імовірно, зовнішнє спостереження велося надто здалеку], стрункої статури". Затим уточнюється професія – філолог-еллініст – і те, що, за словами Білецького, Пономарів зміг би показати їй [агентці] Інститут мовознавства, а також звозити в Ірпінь до Григорія Кочура. То був один із найвидатніших "старших" шістдесятників, учень Миколи Зерова, який застав іще традиції нерепресованої української літератури.

Після того, як брат переслав нам цей розсекречений звіт ЦРУ, я поцікавилася в Тата, чи контактували з ним американські агенти 1967 р.?

– Ні, не контактували.

– А чому ЦРУ стежило?

– Мабуть, американська розвідка в СРСР стежила за тими самими людьми, що й КДБ.

Тоді я почала розпитувати детальніше про коло Білецького. У відповідь Тато пояснив, що коло те було вужче й ширше: "У вужчому колі Білецькі працювали з нами, неоелліністами-початківцями, на лекціях і поза лекціями, як правило, у них удома, на Хрещатику, 21. Тетяна Миколаївна викладала новогрецьку мову й літературу, Андрій Олександрович – історію Греції та давньогрецьку літературу. Тетяна Миколаївна мала одну на цілий Київ стареньку друкарську машинку з грецькими літерами. Вона сама друкувала на ній матеріали для лекцій і практичних занять. Ставила платівки із записами грецьких пісень, текстів у виконанні грецьких дикторів,

наполегливо працювала над нашою лексикою й вимовою". А про ширше коло Білецьких Тато висловився у такий спосіб: то був свого роду домашній літературний салон, "де збиралися високоталановиті перекладачі-поліглоти Григорій Кочур і Микола Лукаш, літературознавці й критики Іван Дзюба та Іван Світличний, лікар і письменник Юрій Щербак, журналіст Мирон Петровський, викладач латини й автор дотепних есеїв Юрій Шанін, поет-початківець Іван Драч, інші цікаві люди. Розмовляли про розвиток української мови та літератури, Розстріляне відродження, про завдання українського перекладацтва, яке тоді лише почало набувати розвитку після трагічних подій 30-х років. На сторінках часопису "Всесвіт" з'являлися твори зарубіжних авторів минулого й сучасного у чудових перекладах уже згадуваних Григорія Кочура та Миколи Лукаша, Ростислава Доценка, Володимира Митрофанова, Євгена Поповича, Ольги Сенюк, Анатолія Перепаді. Ці переклади часто зазнавали необґрунтованої критики з боку представників офіційного мовознавства за нібито архаїзацію української мови, за відрив її від російської. Погляди цих людей, наближених до подружжя Білецьких, як і самого подружжя, були відомі пильним органам..."

Татів спротив системі, яка в деяких аспектах мало змінилася і в незалежній Україні, тривав усе життя. Чого варта, зокрема, його участь у Національній правописній комісії! Про це зможуть краще розповісти Татові колеги з цієї Комісії, а зміни до Українського правопису таки ухвалили за Татогового життя у 2019 р. Він, щоправда, уже не застав нищих перипетій з окружними судами та іншими маріонетковими інстанціями, які у 2021-му вкотре намагалися цей правопис скасувати. Я щаслива, що в свій українсько-італійський Словник Ноерлі, який вийшов друком у Мілані 2020 р., я встигла внести правки, аби він відповідав новим правописним нормам.

У нас із Татом ніколи не стояло питання про спадкоємність у професії, продовження справи тощо. Якщо я й пішла певною мірою його стежками, то сталося воно якось саме по собі: це

було спонтанно, але й цілком органічно для мене. А щодо кола Білецького, то я, зрештою, теж до нього долучилася! Років у п'ять. Тоді Білецькі в себе вдома організували своєрідний дитячий гурток давньогрецького театру. Діти-підлітки їхніх колишніх студентів виступали там у ролях богів і муз. Накрохмалені білі простирадла ідеально пасували як сценічні костюми. Я була надто мала й участі у виставах не брала, зате Андрій Олександрович подарував мені чудову дитячу книжку "Міти Давньої Греції", видану під його науковим керівництвом, з автографом: "Оленці від діда Андрія на спогад". Це один із найцінніших екземплярів у моїй бібліотеці, хоча на час вручення безцінного подарунка я читати ще не вміла. Зате багато мітів знала напам'ять: мені замість казок розповідав їх Тато, а потім я сама просила читати його зі збірки, подарованої Білецьким. Тепер вона стоїть на полиці поряд із дипломною роботою Тата "Лексика грецького походження в українській мові", виданою через багато років окремою книгою, з Татовим автографом, зробленим у день мого від'їзду до Рима 2 вересня 2019: "Дорогий донечці (Оленко, Тобі!) з побажанням дальших успіхів в осягненні філологічних обріїв. Тато". Ніхто тоді не міг уявити, що то була наша остання зустріч і що прощалися ми, власне, назавжди.

Інша яскрава картинка з дитинства – тато заплітає мені волосся у дві коси (він часто мене заплітав і любив це робити) та пов'язує блакитні банти (його улюблений колір), хоча треба білі: адже я йду в перший клас та ще й маю давати перший дзвінок. Тато обрав для мене спеціалізовану школу № 6 із французькою мовою викладання на Великій Житомирській, 2, що виходить на Михайлівську площу (тепер там Дипломатична академія при МЗС України). То була незвичайна для радянського контексту школа – усього 200 учнів і по одному класові від першого до десятого; коли директорка проходила коридором і вважала за потрібне закликати до порядку котрогось з учнів, вона зверталася до кожного на ім'я. У п'ятому класі, коли ми почали вивчати

історію стародавнього світу, вчителька з цього предмета чітко проказала фразу, яку я запам'ятала назавжди: "Усі імперії зрештою розпадаються". Ішлося, певно, про Римську імперію. Хоч то був початок 80-х років минулого сторіччя, і людина неабияк ризикувала, дозволяючи собі такі узагальнення, тим паче на шкільному уроці. Але, очевидно, професійна етика спонукала Антоніну Іванівну навчати дітей за законами правди.

Для Київської школи № 6 був характерний надзвичайно високий рівень викладання французької мови. Клас із 20-ма учнями для вивчення мови розбивали на три групи. У першому класі навчання відбувалося у формі гри, але все треба було вимовляти по-французькому. Самі вчителі ніколи не бували у Франції. Їхні старші колеги мали нагоду для таких поїздок завдяки обмінам із французькими навчальними закладами, але потім виїзди радянських школярів до Франції припинили через загострення двоблокового протистояння у світі. Тож не уявляю, яким чином ці "невиїзні" вчителі зуміли поставити нам, "невиїзним" учням, бездоганну французьку вимову. Уперше я поїхала до Франції у середині 90-х під час навчання в аспірантурі. Тоді в бібліотеці міста Віші (Центральна Франція), де я працювала з архівами Поля Валері для своєї дисертації, мене запитували: чи не з Парижа я, бува, приїхала. У відповідь хотілося розповідати про вчительку Галину Олексіївну Крижанівську з київської школи № 6: як звали цю вчительку, пам'ятаю, а от прізвища директорки й викладачки історії – ні. Але їх точно пам'ятав Тато, адже чи не найбільшим його талантом була феноменальна пам'ять. Він міг годинами й без запинки цитувати не тільки поезії, а й розлогі прозові тексти, не кажучи вже про згадувані арії з опер. Проте їх Тато співав – надзвичайно любив це робити, мав гарний тенор. А мама – яскраве сопрано. Скільки пам'ятаю, у колі друзів їх завжди просили співати дуетом. У молодості обоє співали в університетському хорі, мама була солісткою. Але оскільки навчалися вони у різні роки, то познайомилися на концерті в

Інституті мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, де на той час уже кілька років працював Тато, а мама закінчувала університет і брала участь у новорічному концерті. Так вони вперше зустрілися – Тата зачарував мамин спів.

Ще коли я була малою, Тато склав для мене програму-мінімум: вільно розмовляти французькою мовою та грати на фортеп'яні. З іноземними мовами завдяки Татовим генам проблем не було: після французької – вже в університеті – опанувала англійську та іспанську, згодом італійську. Саме вона стала моєю провідною іноземною мовою, оскільки на початку 2000-х я виграла конкурс у Римському університеті "Sapienza", відтоді живу й працюю в Італії. Одного разу під час канікул їздила в літню школу на острів Крит, аби вивчити грецьку мову (під впливом дитячих вражень від Татових оповідей про богів і героїв!); хоч то була новогрецька, а не давньогрецька мова, вона мені надзвичайно сподобалася мелодійністю та образністю: майже за кожним словом стоїть поняття, а то й узагалі міт. Маю велике бажання наблизитися до німецької, адже Татові предки за лінією матері були вихідці з німецьких князівств, які переселилися у Північне Приазов'я наприкінці XVIII ст. Ось чому Тато народився у Таганрозі – місті великого драматурга Антона Чехова (є документальні свідчення, що під час перепису населення 1897 р. Чехов записав себе українцем, хоча тоді це офіційно називалося *малорос*). Коли у 1924 р. Таганрозький округ приєднали до Росії, понад 70 % населення там становили українці, але їх доволі швидко зросійщили відомими методами. Тому Тато народився вже в Росії, і зовсім не симптоматично, але символічно, що він із дитинства відчував і плакав у собі українську ідентичність.

Що ж до моєї гри на фортеп'яні... Уперше Тато записав мене до музичної школи у чотири з половиною роки. Але тоді навчання протривало недовго: і вік був надто юний, і вдома в однокімнатній квартирі Академістечка інструмента в нас не було. Невдовзі почалися роки Татового безробіття внаслідок переслідувань за "націоналізм" (він перекладав

різними мовами й поширював через мережу Самвидаву заборонену працю Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" та іншу нелегальну літературу). Коли почалися перші хвили арештів шістдесятників наприкінці 60-х – на початку 70-х років, Тата стали викликати на "бесіди" в КДБ на вулиці Ірининській. Так званий куратор цитував йому таємні доноси із сірої папки: "...читали, перекладали, поширювали...". Тато реагував: "Хіба я роблю щось антирадянське?" – *"Нет, но ходите на грани"*. Через десятки років я запитувала Тата, чи був тоді в нього страх? – Так. – А чи мав він намір більше не займатися Самвидавом та іншою антирадянською діяльністю? – Ні, був намір змінити форми цієї діяльності.

У 1975-му на захисті своєї кандидатської дисертації Тато помітив у залі свого куратора з КДБ. Відразу після захисту той запросив Тата на чергову "бесіду", під час якої намагався завербувати його для співпраці з органами. У відповідь на відмову Тата кадебешник спробував залякати: "Вашу дисертацію не затвердять". Дисертацію тоді затвердили, але з роботи в Інституті мовознавства звільнили (Тата запросили туди відразу після закінчення університету як блискучого випускника філологічного факультету). І квартиру, у черзі на яку Тато стояв понад 10 років, тривалий час не давали. Хоч батьки вже чекали другу дитину.

Квартиру ми зрештою отримали – радянська система іноді була здатна навіть виявляти гуманність, коли йшлося про дітей. Переселилися ми влітку, й чи не першим придбанням до нової квартири стало німецьке піаніно *August Roth* з комісійного магазину. Восени того року я мала йти в перший клас, і паралельно мене знову записали до музичної школи. Мені, як і Татові, дуже подобається класична музика, у нас із ним навіть збігається "рейтинг" композиторів: Шопен, Моцарт, Бетховен, Чайковський, Бах. Утім, Татові ще в ту пору хотілося, аби я виконувала їхні фортеп'янні твори, а також імпровізувала на теми українських народних пісень на кшталт "Ой з-за гори кам'яної", "Ой ти, дівчино зарученая",

"Лугом іду, коня веду"... Причому я мала грати на публіці, наприклад, як у нас збиралися гості. Я категорично відмовлялася, Тато наполягав, зрештою, я почала комплексувати щоразу, коли доводилося грати прилюдно – на іспитах чи концертах у музичній школі. А от грати на самоті любила. Щоразу, коли приїздила до батьків вже з Італії, завжди грала на своєму фортеп'яні. Саме те, що просив зіграти Тато. Але на той час всі мали виходити з вітальні, де стояло піяніно, бо "я на публіці не граю". Хоча добре знала, що за стінкою мою гру уважно слухають. В уяві моїй стоїть жива картинка: Тато влаштувався у кріслі коридора, мов у концертній залі, на колінах у нього Еос, яка особливо любила "Місячну сонату" та "Осінню пісню"...

Еос – це киця балінезійської породи (дуже схожа на сіамську, але "із кращим характером", як казав Тато). Ми взяли її тримісячним кошенятком: у тих неймовірних лазурових очах відбивався весь прекрасний світ, а також нестримне бажання пізнати його сповна. Наша Еос (на честь богині світанкової зорі у грецькій мітології) – щось незрівнянно більше, ніж просто домашня улюблениця. Для всіх у родині вона була своєрідним Абсолютом: прекрасне створіння – естетично й душевно (адже тварини точно мають душу!), досконале у своєму роді. А для Тата вона й справді ніби замінила донечку, бо за кілька років після того, як у нас з'явилась Еос, я полишила батьківський дім і переїхала до Рима. Цікаво те, що Тато однозначно сприймав Еос як особу, а не як тварину. Щоразу, коли ми переглядали фільм "Титанік", він говорив, що поступився б своїм місцем у рятувальній шлюпці Еосочці. Та відповідала взаємністю: явно найбільше виділяла для себе Тата серед усіх нас. Еос прожила з нами цілих 15 років. Коли в кішки в такому віці почали відмовляти нирки, батьки щодня возили її на крапельниці до ветеринарної клініки. Зрештою, лікарі сказали, що тварині вже нічим не можна зарадити, що єдиний вихід – летальна ін'єкція і що клініка сама потурбується про її рештки. Тато розповідав мені, як він потім із тижднів їздив

до тієї ветеринарної клініки, стояв на вулиці й чекав, що "ось із-за дверей вигулькне Еос". Якщо й може щось зігріти душу в крижаній пустелі цього незнайомого й негостинного – ніби не мого – життя без найріднішої людини, то це думка, що Тато й Еос тепер назавжди разом.

Тато дуже любив дітей. Коли і я, і брат Микола були вже одружені, мріяв про онуків. Радів, коли в братовій родині з'явилися Софійка, потім Дана. Переживав, що я довго не могла народити. Коли Господь, Доля, Провидіння нарешті послали мені дитятко, щастю моїх батьків не було меж. Після народження сина Тато сказав мені, що з усіх моїх здобутків його найбільше тішить моє материнство. Почути такі слова від батька багато чого варте! Тато пишався тим, що онука названо першим ім'ям на його честь – Олександр-Лев (удома – Лео). Два Олександри, дідусь та онучок, провели разом усього три місяці свого життя: я приїздила із сином до Києва у липні – серпні 2018 й серпні – вересні 2019. У 2020 ми не змогли відвідати батьків через пандемію коронавірусу, а 14 жовтня того року Тата не стало.

Коли вони вперше зустрілися – Тато й Лео, якому тоді ще не виповнилося й чотирьох місяців, – немовля радісно потягнулося на руки до дідуся, хоч він не з тих, що відразу йдуть на контакт з новими людьми. У Тата на руках Лео ніколи не плакав. Тато вкладав дитятко спати й співав йому колискову. У товаристві дідуся Лео був завжди такий серйозний, зосереджений, немов відчував пієтет і розумів велич людини, що тримає його на руках. Ще б пак! Тепер настала черга Олександра-Лева слухати міти Давньої Греції. Маю відео, де Тато сидить у кріслі нашої київської вітальні з Лео на колінах і розповідає йому про віщунку Кассандру, "якій ніхто не вірив, а вірили її братові Геленові, бо той казав людям те, що вони хотіли почути...", про самозакоханого Нарциса, "але *Narcissus* – це в латинському фонетичному оформленні...". Лео все це слухав з поважним, але задоволеним виглядом, певне, реагував на приємний тембр Татого голосу. Проте явно веселішав, коли Тато переставав

розповідати міти й починав клацати до нього пальцями, та ще й гойдати в себе на колінах.

Через рік Лео приїхав до Києва, щойно почавши ходити, і Тато, який мав проблеми з пересуванням через пошкоджену ногу, допомагав мені стримувати бурхливі набіги синочка до будь-яких приміщень квартири, з відкриванням усіх шафок і шухлядок та вивертанням і трощенням їхнього вмісту. 28 серпня 2019 р. ми відзначали 17 місяців Лео (в Італії до трьох років вік дітей визначають у місяцях). Запросили гостей, замовили ресторан на певний час, але запізнилися на годину через вічні затори у середмісті Києва. Водій таксі мусив зупинити машину так, що нам довелося перетинати пішохідний перехід, аби пошвидше зайти у парк Шевченка. Тато каже: "Ви ходіть уперед, бо я поки дійду з паличкою, а там же люди ж чекають". Я беру сина на руки, ми переходимо дорогу, а Тато чекає наступного зеленого світлофора. Тут Лео починає протестувати й рішуче відмовляється йти далі без дідуся. Щосили гукає "Додо, додо!" (так він називав діда). Тоді ми всі зупинилися й почекали Тата.

Відхід Тата певним чином позначився і на юному житті Лео. Прямо ми йому ніколи не говорили про те, що сталося, – розповідали радше про небо й зорі, на одній з яких тепер живе його дідусь. Але дитина сама щось для себе зрозуміла й витлумачила. Либонь, їм у такому віці властиве якесь інше знання. Трирічні діти не можуть усвідомити, що означає "назавжди" й "ніколи", проте вони мають глибший і безпосередній зв'язок з усесвітом, оскільки самі щойно вийшли з вічності. Коли Лео бачить мою задуму, він так лагідно промовляє до мене: "Мамо, це через Додо? А я йому зараз подзвоню, я маю його номер..." Щоразу, коли синочок розповідає про членів своєї родини, завжди долучає в цей перелік Додо. Для Олександра-Лева дідусь реально живий.

Іноді складається враження, що ми надто ідеалізуємо людей, яких уже немає з нами. Це не зовсім так. Просто з часом образи померлих дедалі більше звільняються від нашарувань буденного й неістотного – залишається тільки

суть. А суть людини як особливого створіння за визначенням не може бути поганою. Певне, це й стало підґрунтям відомого вислову Хілона *Τὸν τεθνηκότα μὴ κακολογεῖν*, який, щоправда, дійшов до нас у латинському варіанті *De mortuis aut bene, aut nihil* [Про мертвих або добре, або нічого]. Мій Тато належить до тих людей, про котрих просто неможливо не сказати "нічого" – тільки багато доброго. Тож нехай інші автори так само зафіксують свої спогади про Олександра Пономарева. І хай усміхнуться наші вуста й душі при згадці про нього, відтак і його душа всміхнеться. А коли хто зажуриться, то ось афоризм від Тата, який він часто повторював: *Ранок настане – ясніше стане*.

ДРУЖБА НА ДОВГІ РОКИ

Київський період мого життя розпочався в 1962 р. після закінчення біофаку Чернівецького університету і вступу в аспірантуру Інституту фізіології рослин АН УРСР. І на першому ж зібранні аспірантів у конференцзалі гуманітарного корпусу на тодішній вулиці Кірова випадково опиняюся поруч із Тамарою Мороз-Стрілець. Після короткого знайомства з її ініціативи отримую масу інформації про її чоловіка Григорія Косинку, його вчителя Миколу Зерова, арешти, ув'язнення й загибель багатьох із середовища української інтелігенції, прізвища яких почула вперше. Здавалося, вона хотіла закарбувати і зберегти у моїй пам'яті ці дорогі для неї імена. Так почалося для мене ознайомлення з раніше невідомими гіркими сторінками нашої культури.

В аспірантському гуртожитку Академмістечка я перебувала в колі природничиків, захоплених важливими на той час відкриттями у своїх науках, своїми дисертаційними розвідками тощо. А поруч, у залі на першому поверсі, відбуваються поетичні вечори рвійних Івана Драча і Дмитра Павличка, лунають промови Юрія Бадзя і Юлія Шелеста, розповідають про Клуб творчої молоді, долю і поезії Василя Симоненка, роботи молодих художників, долучаємося до історичних екскурсій Михайла Брайчевського. На запросинах у математиків знайомлюся з Василем Стусом, слухаю його вірші у Біличанському переліску... І отримую перший урок громадянської непокори: у березні 1964 р. Юрій Бадзьо організував групу аспірантів і повів нас на концерт відзначення 150-ліття від дня народження Тараса Шевченка до тодішнього Жовтневого палацу. Десь посеред концерту оголошують: російська народна пісня "Вдоль по Питерской...". І тут відчуваю поштовх Юрка – "вставай, виходимо". "На знак протесту проти російських пісень на вечорі Шевченка", –

пояснює він у кулуарах. "Того твого поштовху мені вистачило на все життя", – зізнавалася я на святкуванні Юркового 60-ліття після його повернення із заслання. Щоб зрозуміти свої цінності, вибрати свої пріоритети й побудувати відповідно до них свій життєвий шлях.

Можливо, так просто це не склалося б, якби не було базису – дитинства в маленькому надзбручанському селі на Тернопільщині, з якого практично вся молодь була задіяна в ОУН, підпала під репресії, і в 50-х роках з покоління моїх батьків залишилися одиниці. У селі панувала сувора конспірація – ніхто нам, дітям, про ці події не розповідав, навпаки, завжди, уже і в дорослому віці, лунало мамине: "Дитино, не вмішуйся у політику"... Проте дитяча пам'ять всмоктувала окремі фрагменти тихих розмов – як "за Польщі" "наші" старалися поряд із польськими прапорами повісити жовто-блакитні українські стрічки, як батьки втекли від "перших совітів" у Польщу, де я й народилася (але про це не можна було казати), як у 1945-му вбили дідуса-мельниківця, як у 1950-му в моєму кутку села солдати закидали гранатами криївку з людьми, бо вони були "за Україну"... А більше всього для проукраїнського виховання давали стрілецькі пісні – тужливі, як "Повіяв вітер степовий", запальні, як "Зажурились галичанки", оптимістичні – "Ой у лузі червона калина". Їх наші матері, молодість яких припала на потужну роботу просвітянських гуртків у Галичині 30-х років, очевидно, не могли хоч упівголоса не співати на сільських зібраннях...

Такою була моя "історія" до зустрічі із Сашком (Олександром) Пономаревим. А познайомилися ми восени 1965 р. біля ліжка тяжкохворого інженера-поета Олексія Булиги. Сашко дружив із ним, вони обидва були учасниками поетичної студії, а мій чоловік – фізик Віталій Гаращук – працював з Олексієм в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона. Для лікування хворого докладали багато зусиль, навіть на прохання директора інституту Бориса Патона зі США було доправлено препарат "5-фторурацил", який на той час

уважався протионкологічним, однак урятувати життя поета не вдалося. Далі були турботи про поховання, підтримку Олексієвої матері, організацію встановлення пам'ятника (його автора, скульптора Володимира Прядку, порадила чоловікові Алла Горська).

Участь у долі Олексія Булиги зблизила нас із Сашком, а після його одруження і народження наших доньок взаємні контакти не переривалися, а часто були щоденними. Ще тоді нам удалося створити свій україноцентричний острівець, який об'єднав мою Галичину, Черкащину наших половинок і його Таганрожчину. У цьому осередку відігрівалися наші душі, виростали патріотами наші дочки й сини, долучалися друзі та встигли долучитися внуки. Значною мірою відбулося це завдяки Сашкові, його унікальному знанню української мови й безвідмовній готовності відповідати на безліч фахових запитань, його м'якій іронії та гумору. А ще – завдяки його пристрасній любові до української пісні. Маючи блискучу пам'ять, він знав і співав їх безліч, від закарпатської "Не сама'м калину ламала" – до майстерно перекладених ним російських романсів (як-от "Білих акацій пахучими гронами..." чи "Березовий сік") або фінської "Летки-єньки". "Співали до хрипоті", називаючи й Сашка, написала у своїх спогадах за 1964 р. у книзі "Номо Feriens" Ірина Жиленко. Їхня зустріч на презентації книги 2011 р. у Будинку вчителя була такою щемливою...

Багато пісень і романсів прекрасно виконував Сашко разом із дружиною Раїсою Кучер, красивий тембр її голосу завжди зачаровував мене. Особливо часто на родинних зустрічах їх просили заспівати "Коли розлучаються двоє" та "Сміються, плачуть солов'ї". Він навчив нас співати Сосюріну "Любіть Україну", і в темні 70-ті роки часто цією піснею стоячи, впівголоса, закінчувалися наші родинні зустрічі.

На прохання моєї дочки, яка пам'ятає ці пісні з дитинства, Сашкова дружина записала деякі його переклади. Із них в інтернеті я знайшла лише два посилання на його переклад романсу із кінофільму "Дні Турбіних", при цьому одне з них –

із жакливими перекрученнями на зразок "Місто Мовчан в обіймах п'їтьми" ... Тому вважаю за слушне долучити до цього Збірника автентичні переклади О. Пономарева, бо насправді кожен із них – шедевр. А нещодавно мій син-медик, перебуваючи на Донбасі, попросив надіслати текст "пісні дядька Сашка" зі словами "білих акацій грона пахучі", бо "тут так зараз цвітуть акації"...

У кінці 60-х Сашко працював над темою своєї кандидатської дисертації про зв'язки української та грецької мов. На вечірці після захисту між мовознавцями розгорілася цікава дискусія з проблеми походження мов. І тоді я чітко усвідомила: якщо не вдасться зробити відкриття у природознавчій науці, то його можуть зробити в іншій країні, у краще обладнаній лабораторії, і воно рано чи пізно стане загальнолюдським надбанням. А здобутки гуманітарної науки важливі для існування, розвитку, утвердження саме твоєї країни, твого народу, його культури, його збереження в цьому куточку землі. Звідси моя велика повага до праці науковців-гуманітаріїв, яку всі ці роки підтримував Сашко своєю діяльністю: викладанням студентам, перекладами з декількох мов, редагуванням, консультуванням, укладанням словників, удосконаленням української ділової мови, боротьбою за національний правопис, правильні наголоси тощо, просвітництвом, протестними листами та багато чим іншим. І в основі всіх його справ було унікальне знання рідної мови. 2008 р. я запросила його на конференцію "Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє", яку проводила очолювана мною громадська організація "Жінки в науці". Дискутували навколо питання фемінітивів та написання слова "гендер". У своїй доповіді "Мовний аспект гендерної проблеми" Сашко чітко обґрунтовував необхідність ширшого запровадження фемінітивів, а слово "гендер" пропонував так і писати. Його ім'я є серед консультантів 1200-сторінкового перекладу з англійської підручника "Основи біохімії за Ленінджером", який я координувала.

Звичайно, по мовні поради до Сашка ми зверталися дуже часто, іноді й він з'ясовував значення якихось діалектизмів, термінів із технічних, медичних чи природничих наук, зокрема, відповідаючи на запитання, які надходили до його блогу на сайті "BBC News Україна".

Ми разом брали участь у багатьох культурницьких подіях, що відбувалися у Києві. Пам'ятаю перший наш вихід ще в 60-х роках, коли Сашко повів нас у ресторан "Наталка" на Бориспільській трасі, де в той вечір так гарно співала молоденька, з довгою косою, Марічка Стеф'юк. Потім були купальські вечори на Трухановому острові з хором "Гомін", Різдво у Музеї в Пирогові, часті відвідування концертів у філармонії, зокрема і в той вечір, коли заборонили виступ Ніли Крюкової з моновиставою "Маруся Чурай" Ліни Костенко. Ми обов'язково приходили до пам'ятника Тарасові Шевченку в його травневий день, у 90-х брали участь у мітингах, а пізніше стояли на всіх Майданах. Хоча ми мали спільну політичну державницьку позицію, однак не обходилося без завзятих суперечок щодо окремих політичних лідерів чи подій. І моя родина, і Сашкова дружина не підтримали його кульбіту щодо вступу в компартію незадовго до розвалу Союзу. Якась була дискусія серед університетської професури, що в такий спосіб треба забрати у комуністів владу, бо аналогічно вчинив й інший наш товариш, професор фізики. Дуже швидко обидва вони покинули і цю ідею, і партію.

Не минули безслідно для нас ті гоніння на представників української інтелігенції, які розгорнулися від середини 60-х років і нагадували мені ті події, про які розповідала Т. Мороз-Стрілець. Тепер вони стосувалися і наших знайомих, і багатьох тих, кого знав і з ким дружив Сашко. Мені довелося взяти участь у подіях, пов'язаних з арештом у 1972 р. Зиновія Антонюка – чоловіка моєї співробітниці, куми й подруги Вереси Сарнацької. Разом із родиною Пономаревих ми долучалися до матеріальної підтримки дітей засуджених і поїздок дружин на побачення. Навесні 1976 р. Сашко

попередив нас про звільнення його з Інституту мовознавства. А в лютому 1979-го я перестріла його дорогою на роботу і попередила про обшук у нас у зв'язку зі справою Юрія Бадзя.

Хочу сказати ще про одну рису Сашка – людяність, мабуть, так її можна назвати. Після відходу в засвіти мого чоловіка він практично кожен вечір розраджував нас або віршем, або веселим анекдотом, яких він також знав безліч.

На завершення передам відгук учасниці нашого кола, керівниці університетського видавництва "Пульсари" Лариси Копань: "Олександр Пономарів був тлумачем і хранителем рідної української мови. Як нам тепер його не вистачає! Як важливо, щоб його учні не втратили вимогливості Вчителя до слова, до наголосу, треба обов'язково відновити посади мовних редакторів на радіо та телебаченні, бо іноді за голову хапаєшся..."

Честь і світла пам'ять душі твоєї, дорогий Друже! Дякую долі, яка зберегла наше приятелювання упродовж усіх цих довгих років.

ТАК РЕКОМЕНДУВАВ ПРОФЕСОР ПОНОМАРІВ

Олександра Даниловича Пономарева вперше побачила на засіданні вченої ради Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, на якому він виступав з якогось приводу. Запам'ятала його відкритий голос і чітку українську вимову звуків.

А далі пізнавала цього цікавого й доволі активного чоловіка більше в неофіційних ситуаціях: слухаючи розмови співробітників у відділі чи бесіди самого Олександра Даниловича з колегами – переважно із чоловіками, коли він заходив до них поспілкуватися, зокрема з В. В. Німчуком, А. П. Грищенком, І. Р. Вихованцем, В. А. Передрієнком та іншими. Зрозуміла, що він товариський, веселий, дотепний, жартівливий, за словом до кишені не лізе. Дуже майстерно, артистично розповідав кумедні історії із життя українських мовознавців, свідком яких був сам або які почув від когось.

Не можна було не помітити прямодушности та відвертости Олександра Даниловича. Про таких, як він, кажуть: "Хліб-сіль їж, а правду ріж". Мав свою думку, сміливо її висловлював, ні під кого не підлаштовувався.

Запам'ятала, як його невгомні колеги жартома допитували: "Ти – Пономарьов чи Пономарів?". Це запитання ставили не випадково, адже за документами він був Пономарьов. Олександр Данилович переконував усіх, що його справжнє прізвище українське – Пономарів. Мабуть, набридли глузування, і він замінив у документах прізвище Пономарьов на Пономарів, що вивищило його як українця.

В Інституті мовознавства імені О. О. Потебні НАН України Олександр Пономарів працював у відділі загального та слов'янського мовознавства, який тоді приступив до укладання першого "Етимологічного словника української

мови". Підготував словникові статті до чотирьох томів цього видання. З 1979 р. почав працювати на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Мотиви залишення академічного інституту мені не відомі, ніколи про них не говорив, але чотири десятиріччя викладацької праці засвідчили, що він зробив правильний вибір. Правильний тому, що в найвідповідальніший і найскладніший час (кінець 80-х – 90-ті рр.) він очолив навчальний процес, спрямований на підготування справжніх українських журналістів. Після довгих років радянської стагнації та обмежень катедра стилістики і редагування факультету журналістики починає ламати тодішні стереотипи навчання української мови, ґрунтовані на принципі "не відрізнятися від російської мови". Створює нові навчальні посібники й підручники, принципово переглядає правила правопису слів іншомовного походження, друкує мовно-стилістичні поради, що спираються на особливості звукового, фонетичного й граматичного ладу української мови, на традиції та правила, над якими влада так "ретельно" попрацювала, щоб їх забули і до них не поверталися. Ці та багато інших проблем, пов'язаних з унормуванням української літературної мови, стали кредо його творчого життя.

У 90-х рр. XX ст. Олександр Данилович налагоджує тісну співпрацю з науковцями Інституту української мови, дуже переймається тим, що цей новостворений академічний інститут і далі працює на радянських засадах, не береться за виконання тих завдань, які постали перед ним в умовах незалежної Української держави. Разом з іншими ентузіястами докладає чималих зусиль до того, щоб наприкінці 1998 р. бюро Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України ухвалило створити робочу правописну групу, яку було вповноважено підготувати проєкт найновішої редакції "Українського правопису". До складу цієї групи ввели й Олександра Даниловича. На її засіданнях він не просто обговорював проблеми правопису слів, а дуже палко дискутував із приводу тих правописних

питань, які вважали за давними, дразливими для декого, горів нестримним бажанням підготувати справді український правописний кодекс. І його було створено 1999 р. Сам текст проєкту найновішої редакції "Українського правопису" за нормами, випрацьованими робочою правописною групою, я написала разом із Олександром Даниловичем. Перед нами було доволі відповідальне завдання, і ми його виконали. Цей проєкт побачив світ 1999 р. накладом 50 примірників, був надісланий на катедри української мови університетів і педагогічних інститутів. Але тодішня влада України побоялася – передусім із політичних міркувань – завершити прийняття цього "Українського правопису". Його відклали аж до 2015 р., коли вже Кабінет Міністрів прийняв постанову про створення Української національної комісії з питань правопису, яку було вповноважено підготувати нову редакцію "Українського правопису". До цієї комісії ввійшов і Олександр Данилович Пономарів, і я. На її основі було сформовано робочу правописну групу з одинадцяти осіб, куди також потрапили ми обоє. Довгих три роки (!!!) працювали в робочій правописній групі, яка безпосередньо готувала текст нового правопису. Попри труднощі (засідання групи відбувалися наприкінці дня, у вечірній час, після занять в університеті, а також проблеми зі здоров'ям) Олександр Данилович брав активну участь у цих нарадах. Йому було доручено підготувати разом із Б. М. Ажнюком правила передавання слів іншомовного походження. Непросте завдання, адже тут найбільше непослідовностей, суперечностей і дискусій. Їхні позиції з кількох питань цієї правописної проблеми не збігалися, зокрема з передавання **th** у словах грецького походження, правопису **и** після дев'яток приголосних (**д, т, з (дз), с, ц, ж (дж), ч, ш, р**) перед наступним приголосним, крім **й**, у власних назвах, відмінювання іменників іншомовного походження на **-о**, перед яким стоїть приголосний, та інше. Олександр Данилович був непохитним у питанні про вживання закінчення **-и** в родовому відмінкові однини іменників жіночого роду

III відміни на **-ть**, перед яким є приголосний. Дехто із членів робочої правописної групи звинувачував його в архаїзації української мови, відсутності переконливих аргументів щодо введення нових правил. Але він знову і знову наполягав, відстоював, сперечався. На жаль, умови внесення змін до правопису (кількісне переважання в голосуванні) унеможливили прийняття його пропозицій. Після кожного засідання робочої правописної групи, на якому запропоновані ним правила не підтримували, Олександр Данилович був обурений і засмучений, висловлював жаль, що й цього разу не вдалося зреалізувати плани. Попри ці перешкоди він продовжував шукати й відтворювати щонайточніші українські слова, форми, конструкції, умотивовував їхнє уживання у своїх рекомендаційних працях. Його дуже обурювали спотворені, переважно під впливом російських, особові імена та прізвища українців. Навіть висловлював побажання видати їм паспорти із правильно написаними іменами та прізвищами.

О. Пономарів запалював новими ідеями своїх студентів, а також викладачів, журналістів, редакторів Українського радіо і телебачення. Його мовознавчі дотепи поширювали, обурливі думки щодо правопису деяких слів іншомовного походження цитували. А в палких дискусіях фахівців найпереконливішим був аргумент: "Так рекомендує професор Пономарів!" або "Так уважає професор Пономарів!". Його думка була авторитетною і неспростовною. Особливо ми відчули й зрозуміли це тоді, коли Олександр Данилович перестав щонеділі відповідати на запитання слухачів у радіожурналі "Слово". Вони довго писали листи до Українського радіо, у яких наполягали повернути цього компетентного фахівця, бо довіряли лише його відповідям.

Зрозуміла річ, що послідовники й опоненти неоднаково оцінювали зусилля Олександра Пономарева щодо внормування української літературної мови. Пропрацювавши з ним останні 30 років над різними проблемами українського слововжитку та правопису, можу беззастережно запевнити, що в

українському мовознавстві в зазначений час не було більшого подвижника, ентузіаста та справжнього патріота. Хоч і кажуть, що незамінних людей немає, але в ситуації з Олександром Даниловичем Пономаревим це правда.

За своїм професійним рівнем, принциповістю, послідовністю, відданістю справі, уболіванням за долю кожного українського слова, високим горінням і завзяттям професор Пономарів – неперевершений, недосяжний, взірцевий для всіх сущих. Його багаторічна титанічна подвижницька праця на ниві українського теоретичного й застосовного мовознавства гідна захоплення та найвищого поцінування. Він був невтомним Лідером, який будив тих, хто спав, і запалював тих, хто тлів. Вірю, що Олександр Данилович Пономарів матиме таких самих переконаних послідовників-звитяжців серед небайдужих українських мовознавців.

НЕПОВТОРНА ПОСТАТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Невблаганна доля забирає від нас у вічність людей неповторних, які самою своєю присутністю в українській культурі створювали її самобутнє обличчя, сприяли цікавості до неї у світі. До таких постатей, беззаперечно, належав доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олександр Данилович Пономарів, полум'яний захисник і пропагандист українського Слова. Його наукові праці, популярні книжки про мову для широкого загалу, його блог в інтернеті, виступи у пресі, на радіо і телебаченні залишаються з нами, живлячи новими ідеями, переконливими аргументами й цікавими фактами. Вони живуть і працюють для української мови, науки, культури, просвіти, а отже, й Олександр Данилович живе у нашій вдячній пам'яті та нашій праці.

Доля дала мені щасливу можливість упродовж років не лише спілкуватися з професором Пономаревим у нашому мовознавчому колі, а й співпрацювати з ним у різних наукових проєктах, бути корисною йому в наукових і громадських справах. Нас, крім того, єднала любов до незабутніх Учителів – видатних неоелліністів професора Андрія Олександровича Білецького і його дружини Тетяни Миколаївни Чернишової. Олександр Данилович і Ніна Федорівна Клименко, мій науковий керівник і колега, були випускниками першої групи неоелліністів у Київському тоді ще державному університеті ім. Т. Шевченка, яку організувало і впродовж багатьох років вело подружжя Білецьких. Відданість Олександра Даниловича і Ніни Федорівни своїм учителям – і наукова, і людська,

житейська, завжди викликала в мене велику повагу й захоплення. У ній теж була неповторність і духовна висота, адже така відданість Учителям, їхній справі задає високу планку для оточення і в житті, і у професійній діяльності. Олександр Данилович разом із Ніною Федорівною Клименко, Василем Івановичем Степаненком та іншими учнями й колегами Білецьких продовжив їхню справу, чимало зробив для створення у 1999 р. катедри неоелліністики в Київському університеті, незмінно брав активну участь у перекладах новогрецької літератури, наближенні її вершинних здобутків до українського читача.

Олександр Данилович постає у моїй пам'яті незмінно вишукано-елегантним, з м'якою усмішкою на обличчі, завжди готовим відгукнутися на жарт, гостре дотепне слово. Проте зовнішня м'якість інтелегента поєднувалась у ньому з незламним внутрішнім стрижнем, непохитністю у відстоюванні своїх принципів. Спостерігала це неодноразово і на засіданнях правописної комісії, і в публічних дискусіях із гострих мовних питань, у яких незмінно брав участь Олександр Данилович.

Професор Пономарів написав порівняно небагато – йому завжди цікавішим було живе слово, спілкування з аудиторією, відчуття її негайного відклику. Проте, певна, тим науково-популярним книжкам про українське Слово, які він залишив по собі, судилося довге життя. У них – його любов до української мови й постійна турбота про неї. 2013 р. у київському видавництві "Либідь" Олександр Данилович надрукував книжку "Українська мова для всіх і для кожного", яка стала його своєрідним заповітом усім, хто любить українську мову і працює для її розвитку. В основу цієї праці лягли чотири видання книжки "Культура слова. Мовностилістичні поради", плід його багаторічних роздумів над проблемами вдосконалення української мовної практики. Передмову до нової книжки Олександра Даниловича написав Іван Михайлович Дзюба. Він слушно підкреслив, що "питання про культуру повсякденного мовлення українців" у сучасній

Україні "є частиною ширшого питання про масштаби та якість суспільного функціонування української мови". І питання це, на превеликий жаль, із плином часу не втрачає свого драматизму. Боротьбу за чистоту української мови, її повноцінне функціонування як державної мови нової, незалежної України й піднесення її престижу у світі професор Пономарів уважав найважливішим завданням українських мовознавців, не втомлювався доводити це власним прикладом.

Зміст цієї книжки Олександра Даниловича засвідчує коло тих мовних проблем, які незмінно привертати його прискіпливу увагу і які він уважав особливо болючими для розвитку української мови в сучасній Україні. Ці роздуми й поради блискучого знавця мови, людини, яка тонко відчувала її автентичність, актуальні й дієві для нас і сьогодні. Чимало розповідей книжки спрямовано на усунення тих деформацій у мовленні українців, які спричинило багаторічне послідовне російщення української мови, свідоме зближення її лексики, фразеології, словотворення, граматики з російськими зразками. Олександр Данилович не лише звертає увагу читачів на слова-покручі, форми слів і вислови, будова яких не властива природі українського мовлення, а й подає їхні нормативні, питомі, органічні замінники. Особливої ваги набуває, на його думку, усунення невинуватених кальок, коли в українській мові є питомі слова для означення таких явищ. Одному з таких слів-*"чужинців"* у книжці присвячено розповідь *"Бомж – чи українське слово?"*. На це питання автор відповідає категоричним *ні* й доводить, що немає жодної потреби в засвоюванні цієї кальки з російської звукової аббревіатури на позначення людини, яка не має постійного місця проживання. В українській мові вже є власні позначення такої особи на зразок *безхатник*, *безхатченко*, *безхатко*. А зазірнувши до старих українських словників, хоча б до *"Словаря української мови"* за редакцією Б. Грінченка (1907–1909) чи до ще ранішого *"Словаря російсько-українського"* М. Уманця і А. Спілки (1893–1898), перелік слів, які подав

професор Пономарів, можна доповнити й такими соковитими українськими назвами, як *бездомок/бездомник, бурлак/бурлака, волоцюга, заволока, безхазяйко, блудяга/блудько, зайдисвіт, заброда/заброди-голова, потирайко, галайда, лічозір*. Чи із цього розсипу слів, які здатні поійменувати таку особу за різними ознаками її поведінки й пробування у світі, незмога українцям вибрати те, що найточніше виявить їхню думку? Пригадаймо Шевченкові слова з "Подражання 11 псалму", які не втратили й донині своєї актуальності: "І возвеличимо на диво І розум наш, і наш язик... Та й де той пан, що нам закаже І думать так, і говорить?". І не погодитися з аргументами Олександра Даниловича на захист самобутності українського називання світу неможливо.

Він також привертає увагу читачів до не менш багатих засобів українського мовомислення і у граматиці, у правилах побудови суджень про предмети та явища довкілля. Зокрема, у нарисі "*Заключати* – не українське слово" він указує на те, як важливо брати до уваги незбіги у значеннях слів різних мов. Наприклад, до різних значень російського слова *заключать* українська мова подає окремі відповідники, а отже, з ними утворено й різні українські словосполучення. Ці знання убезпечать українського мовця від уживання покручів: угоду українці *укладають*, а не *заключають*, слово або вислів *беруть у дужки* чи *в лапки*, а приємну їм людину, шановного гостя не *заключають в обійми*, а *обіймають*.

Так само важливо знати й правильно вживати стійкі словосполучення-фразеологізми, а не вдаватися до буквального перекладу іншомовних зразків. Про те, як уникнути й тут мавпування чужого, за влучним висловом С. Караванського, теж багато цікавого сказано у книжці Олександра Даниловича. Наприклад, у нарисі "Уникаймо кальок" він подає питомі українські відповідники до таких експресивно-оцінних, розмовних російських фразеологізмів, як *дело в шляпе, свернуть шею, огромное спасибо*. Зокрема, в українській мові, зауважує автор, є і *капельюх*, і *справа*, але коли сказати українською *справа в капельюсі*, зникне образ, судження, яке

лежить в основі цього крилатого російського вислову, бо для оформлення цієї думки українці вдаються до інших образів і до інших мовних засобів. Як відповідник російському *дело в шляпе* вони обирають вислів *рибка в сітці*, а значення сполуки *огромное спасибо* висловлять як *велика* або *величезна подяка, дуже дякую, вельми вдячні, щиро дякуємо*.

Попри всі бурі й наступи, українська мова розвивається, стає сильнішою і за формою, і за змістом, задовольняє нові потреби мовців у нових обставинах життя українського суспільства XXI ст. До цього багато зусиль, глибоких знань і невтомної праці доклав професор Олександр Данилович Пономарів, до цього прагнув він у своїй багаторічній викладацькій і науковій діяльності, до цього закликав у своїх книжках усіх не байдужих до української мови. Саме таким полум'яним патріотом своєї землі, мови свого народу він увійшов до вдячної пам'яті своїх колег, учнів, свого народу, залишився неповторною постаттю в українській культурі.

МОВОЗНАВЕЦЬ ЛИЦАРСЬКОГО ГАРТУ¹

Я наголошую: для того, щоб по всій Україні відродити українську мову, нам треба агресивно її захищати.

Не боюся цього слова, бо з нас її вибивали століттями агресивно.

Олександр Пономарів

Його життя (17.10.1935–14.10.2020) – це горіння людини, що, навчаючись на російській філології Київського державного університету імені Т.Шевченка (закінчив 1961 р.), стала класиком культури української мови; людини, що, народившись в українському Таганрозі (тепер РФ), стала свідком його змосковщення, але не змосковщилася сама; людини, що є корінням і кронами сучасної української літературної мови: *"Моє рідне місто і всі навколишні села – це етнічна українська територія, яка була заселена вихідцями з південної Чернігівщини й Полтавщини, там навіть говірка була полтавська. Моя бабуся народилася на Чернігівщині, а потім дівчиною приїхала в село Носівка під Таганрогом... І Таганріг (це місто я називаю саме так, а не на російський кшталт), і Шахти (місто в теперішній Ростовській області) були у складі України. А 1924 р. їх передали Росії. До 1933-го там діяли українські школи. В українській школі навчалися мої старші двоюрідні брати. А коли я народився, вже української школи не було. Тож навчався в російській. Але вдома завжди розмовляли українською, на перервах – теж. Тільки на уроках відповідали російською. І всі звичаї, всі пісні в нас були українські"*².

¹ Статтю вже було надруковано у тижневику "Слово Просвіти" від 08.11.2021.

² "Літературну мову я вивчив у Києві" // Україна молода. 2010. № 192 (15 жовтня).

Працював у відділі загального та слов'янського мовознавства Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (1961–1976), звідки звільнений через переслідування і тиск колоніальних органів окупаційної влади. На щастя, встиг 1975 р. захистити кандидатську дисертацію *"Лексика грецького походження в українській мові"*.

Від лютого 1979 – старший викладач, доцент, доктор філологічних наук, професор катедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (завідувач катедри в 1988–2001 рр.). Докторська дисертація *"Проблеми нормативності української мови в засобах масової інформації"* (1991). Член Спілки журналістів України, Спілки письменників України, член редколегій журналу "Дивослово" і газети "Слово Просвіти". Академік АН ВШ України, заступник голови Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Тараса Шевченка. Заслужений журналіст України, лавреат премії імені Івана Франка в галузі інформаційної діяльності (2002) та премії імені Бориса Грінченка. Нагороджений орденом "За заслуги" III ступеня (2008), орденом Св. Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня УПЦ КП (2005) тощо. Така стисла хронологія подвижницької праці з оживлення душі України – української мови.

Винятковість постаті Олександра Даниловича Пономарева полягає в його рідкісній тригранній цілісності: націоналістичний світогляд у час панічного страху перед цією ідеологією у значної частини нашого суспільства, глибинний філологічний професіоналізм у період масової псевдофахової плиткості, сила характеру в час торжества пристосуванства, роздвоєння, лицемірства, угодовства – і сатанинського релятивізму. Він, як зазначав Іван Франко, *"цілий чоловік"*, не захитаний вітрами політичної доцільності, контраверсійністю проблеми чи улюбленими тезами нашої інтелігенції та й усього людю *"це не на часі"* і *"не треба так різко"*.

Саме ця тригранність Націоналіста, Фахівця, Людини творила і творить із нього незаперчний авторитет в

інтелектуально-культурному просторі України. Там, де, за спостереженням Івана Огієнка, збираються два філологи з трьома експертно-філологічними думками (себто такий собі ментальний індивідуалістичний анархізм), – думка Олександра Пономарева мала чар аксіоматичного впливу на притомну й мислячу частину українського суспільства. Це була та мармурова колона у пострадянському мовознавстві, з якої поставала очищена від совєцького "намулу" українська мова як внутрішня система і основа творення незалежної Держави (зокрема й у блозі "BBC News Україна": <https://www.bbc.co.uk/blogs/ukrainian/ponomariv/2442>).

Його праця "Культура слова: Мовностилістичні поради" (1999) відразу вийшла за межі філологічних приписів і стала новою ідеологією розвитку мови як держави і держави як мови, бо це не лише мовна прескрипція, а деколонізація свідомости і творення самостійної національної Української Держави: *"...в Україні питання культури української мови стояло і стоїть принципово інакше, ніж у національно "благополучних" суспільствах, бо його драматичним тлом є багатостраждальна історія нашої мови взагалі, століття прямих заборон і переслідувань або більш-менш прихованого підступного витіснення її з публічного вжитку, величезний мартиролог людей, які за неї обставали і за це постраждали"*³.

Цей мартиролог, про який згадує Іван Дзюба у передмові довізиткової праці О. Пономарева, особливо кривавий сьогодні, у період агресивної фази московсько-української національно-визвольної війни, яка має саме мовне підґрунтя: не було б тут російської мови як наслідку історичної окупації України Московією – не було б сьогодні війни, бо Путін не мав би кого захищати. Він каже про це сам, якщо комусь ще замало логічної аналітики й розуміння основної націєтвірної й державотвірної функції мови: *"Наголошу, що ми були змушені захищати російськомовне населення на Донбасі,*

³ Дзюба Іван. Порадник на щодень / Пономарів Олександр. Культура слова: мовностилістичні поради : навч. посібник. Київ : Либідь, 1999. С. 2.

змушені були відреагувати на прагнення людей, що живуть у Криму, повернутися до складу РФ" (12 жовтня 2016)⁴.

Олександр Пономарів був і є на чолі тої нечисленної філологічно-інтелектуальної спільноти з безапеляційно чіткими й вичерпними характеристиками поточної суспільно-політичної хвилі, підложжям якої завжди були і є мова та ставлення до неї:

– маніфест його мовних переконань сфокусований у тих знакових словах: *"Якось на радіо "Культура" одну вчительку з Краматорська, що на Донеччині, запитали, як вона ставиться до того, що київські журналісти переходять на російську мову, коли до них під час етеру хтось звертається російською. Вона відповіла, що дуже негативно, бо на Донеччині не розуміють української мови тільки бандити, яких присилає Путін убивати наших дітей". Тому я був шокований, коли Львів одного разу раптом вирішив заговорити російською мовою"*⁵ (див. також "Слово Просвіти", ч. 19, 15–21.05.2014; ідеться про пропозицію Андрія Садового і його соратників із "Самопоміч" 26 лютого 2014 р. на знак "солідарности" з Донбасом говорити російською мовою⁶);

– гасло *"Єдина країна – Єдина страна"* – це не лише безграмотна лексико-семантична словосполука, а й путінська ідеологема:

"Але що натомість сталося після цієї революції? Москва підкинула нам заклик "Єдина країна – Единая страна". Це гасло було абсолютно підступним, але його з такою запопадливістю розтиражували скрізь. Навіть один поет

⁴ Нові "зінання" Путіна і фінансування Росією угруповань "ДНР" і "ЛНР". URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28051691.html> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Від книги до мети. Академічний майстер-клас – авторський проєкт Ірини Фаріон. URL: <http://www.vid-knyhy-do-mety.info/ukr/prezentatsiyi/tvorchy-zustrich-iz-profesorom-oleksandrom-ponomarevym.html> (дата звернення 28.08.2021).

⁶ Терещук Галина. День російської мови у Львові. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25278468.html> (дата звернення 28.08.2021).

написав вірш, в якому одна строфа була українською, інша – російською. Це збило з пантелику багатьох людей. **Бо єдина країна не може бути з двома мовами.** У нашій країні, як і в багатьох інших, живе не один народ, а багато народів, але є країни унітарні. Україна, за нашою Конституцією, є унітарною країною, це коли корінний етнос становить 70 %⁷;

– у нас нема російськомовного населення – це зросійщені українці: (див. інтерв'ю О. Пономарева газеті "Україна молода": "Немає "російськомовного населення" – є зросійщені українці. Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3108/188/107840/> (дата звернення 28.08.2021));

– мова є визначальним складником патріотизму й поваги до держави: **"Ще дуже часто кажуть, що от у нас є російськомовні патріоти України. Я знаю, що є такі. Але якщо хто справжній патріот України, то він повинен вивчити українську мову"**;

– Україна – це моноетнічна держава з двома корінними націями – українцями і кримськими татарами, а не мовно-національний вавилон;

– переходити на мову співрозмовника (якщо той здатен зрозуміти твою мову) – це ознака слабкості;

– основним об'єднавчим чинником Майдану була українська мова;

– щоб стати собою – треба перестати весь час озиратися на інших: **"Нас не повинно цікавити, що в сусідів <....>. Хай вони на нас дивляться, а не ми на них"**;

– найпевніший спосіб утвердити українську мову – **це її агресивний захист**;

– треба врешті перестати боятися радикального захисту наших цінностей.

⁷ Мовознавець Олександр Пономарів: Написання імен українською треба закріпити законом. Бо що це за Даніїл чи Крістіна? URL: https://glavcom.ua/interviews/movoznavec-oleksandr-ponomarov-zakonom-potribno-zakripiti-pravilne-napisannya-imen-ukrajinskoyu-bo-shcho-ce-za-imena-danijil-chi-kristina-391638.html?fbclid=IwAR38-okNXKTh5B6dABxvlOeFhXkbvYdC44eStx-vtb7lbalw6p_wyl6OZfM (дата звернення 10.05.2021).

Такі основні думки виголосив наш мовознавчий Маестро 10 листопада 2015 р. у проєкті "Від книги до мети", що триває у Львівській політехніці з 2011 р.⁸, а також і в інших джерелах. Це не просто знакові ідеологічні тези видатного мовознавця – це програма ментального визволення нації.

Звісно, Олександр Данилович, віртуозно виступаючи перед університетською спільнотою – студентами, викладачами та іншими зацікавленими, зробив також знакові суто мовно-філологічні посили, що мають стати дороговказами у нашому мовному виборі:

- питання українського правопису – *"справа мовознавців, а більш нікого"*, водночас це питання протистояння питомого, корінного, що кодифіковане у Правописі 1928 р., і чужого, окупаційного, привнесеного через терор 1933 р.; тепер ця правописна опозиційність має своє інституційне втілення: відроджений Інститут української мови та радянський Інститут мовознавства;

- не варто викидати з мови чужих слів саме тому, що вони чужі, як і не варто їх брати замість питомих, і аж ніяк не варто проголошувати 2016 рік роком англійської мови, замість виняткового пріоритету для мови української нації у своїй державі;

- щось нерозумне на зразок *"доброго дня"* замість *"добрий день"* завжди пошириться швидше, ніж мудре;

- після московської спонукальної форми *"давайте візьмемо"* варто саркастично відповідати, як славетний мовознавець Василь Німчук, *"нате..."*, бо треба *"візьмімо"*;

- неприйнятною є московізація українського антропонімікону на зразок Саша, Маша, Даша, Альона...: *"Християнські імена у кожного народу мають свою фонетичну оболонку. І в нас, у радянській Україні, вони мали українську оболонку. А тепер незрозуміло, яку мають, бо людей записують хтозна-*

⁸ Від книги до мети. Академічний майстер-клас – авторський проєкт Ірини Фаріон. URL: <http://www.vid-knyhy-do-mety.info/ukr/prezentatsiyi/tvorchy-zustrich-iz-profesorom-oleksandrom-ponomarevym.html> (дата звернення 28.08.2021).

як: Даніїл замість Данило або Даня пишуть. От як його діти по батькові зватимуться?"⁹. Показово, що Олександр Данилович уважав своє прізвище Пономарьов зросійщеним – і тому свідомо змінив на українське Пономарів;

– *mina*, кароче, вааще – це ознака "ущербности": "Коли тебе *mina*, то йди до невропатолога";

– переклад з мови на мову – це збагачення світової літератури, що руйнує міт про посередництво чужої літератури через московський переклад.

Ця локальна лекція у виші Степана Бандери і Романа Шухевича, що є центром нашого спогаду-аналізу, стала промовистим свідченням "невгнутого" націєцентричного світогляду і стратегічного державницького мислення Олександра Пономарева, які з висоти минулих шістьох років виявилися пророчими. Професор украї негативно висловився про ініціативу мера Львова А. Садового у лютому 2014 р. на знак "солідарности" з Луганською та Донецькою областями говорити московською: "Майже всі політичні діячі, коли звертаються до мешканців південних та східних областей України, відразу переходять на російську мову. Те саме роблять політологи й інші співрозмовники на круглих столах, у студіях радіо й телебачення. Особливо стараються львів'яни. Ефекту від цього як кіт наплакав, радше навпаки. Коли Львів випендюрався (перепрошую, але не можу дібрати більш підхожого слова) російською мовою, 100 зелених чоловічків удерлися до будинку Верховної Ради Криму,

⁹ Від книги до мети. Академічний майстер-клас – авторський проєкт Ірини Фаріон. URL: <http://www.vid-knyhy-do-mety.info/ukr/prezentatsiyi/tvorcha-zustrich-iz-profesorom-oleksandrom-ponomarevym.html> (дата звернення 28.08.2021); див. також: Мовознавець Олександр Пономарів: Написання імен українською треба закріпити законом. Бо що це за Даніїл чи Крістіна? Режим доступу: https://glavcom.ua/interviews/movoznavec-oleksandr-ponomariv-zakonom-potribno-zakripiti-pravilne-napisannya-imen-ukrajinskoyu-bo-shcho-ce-za-imena-danijil-chi-kristina-391638.html?fbclid=IwAR38-okNXXTh5B6dABxvlOeFhXkbvYdC44eStx-vtb7lbaIw6p_wyI6OZfM (дата звернення 10.05.2021).

терміново призначили нову Верховну Раду, яка підготувала так званий референдум. Славнозвісний (без іронії!!!) Святослав Вакарчук на зустрічі зі студентами Донецького національного університету розмовляв з ними російською мовою. Даремно" (див. також "Слово Просвіти", ч. 19, 15–21.05.2014).

Натомість Олександр Пономарів ідеологічно маркує свою промову згадками про знакові історичні постаті нашої політики й культури, що формують національний дух протистояння і звитяги: Іван Виговський із його битвою під Конотопом, Микола Міхновський із віховою "Самостійною Україною", пасіонарний херсонець – сплав стилета й стилоса, воїн і поет Євген Маланюк, неокласик Освальд Бурггардт, що з любови до українського Слова став Юрієм Кленом (на противагу сотням українських зрадників-королєнків, що пішли на службу Москві: *"Сьогодні таких королєнків, яким Міхновський не подав руки, набагато більше. Такого не може бути! Може, я екстреміст..."*).

Відходить у вирій покоління Нескорених у скореному і розстріляному часі 30-х –80-х рр. ХХ ст. Проте застаються з нами не лише спогади про їхні світогляд і чин, а й животворні праці.

Олександр Данилович Пономарів – автор понад 250 наукових, науково-популярних і науково-публіцистичних праць із історії й культури української мови, проблем нормативности мови засобів масової комунікації, українсько-грецьких мовно-літературних зв'язків, теорії та практики перекладу, палкий прихильник і пропагатор ідеї повернення українців до питомого правопису 1928 р. (член Національної комісії з питань правопису). Автор і редактор словників різних типів ("Етимологічний словник української мови" у 7 т., "Словник античної мітології", "Українсько-новогрецький словник", "Новогрецько-український словник"), підручників і навчальних посібників з української мови.

Він, що самотужки опанував культуру української мови, долучив нас до українських перекладів з новогрецької мови та слов'янських мов, зокрема роману С. Мірівіліса, оповідань

Е. Алексіу, А. Самаркіса, поем і віршів Д. Соломоса, К. Кавафіса, Й. Сефериса та ін. Ще у студентські роки разом із Ніною Клименко з ініціативи професора Андрія Білецького зробив підрядковий переклад грецькою мовою "Кобзаря" Тараса Шевченка, на основі якого грецькі поети здійснили перший поетичний переклад, приурочений до 150-річчя з дня уродин Поета.

Найвідоміші його мовознавчі праці – це класика сучасної української філології: монографії "Взаємодія художнього та публіцистичного стилів української мови" (1990, співавтор), "Лексика грецького походження в українській мові" (2005); підручники й посібники: "Сучасна українська мова" (1-ше видання – 1997, 4-те вид. – 2008, співавтор і редактор), "Стилістика сучасної української мови" (1-ше вид. – 1992, 3-тє вид. – 2000), "Культура слова: Мовностилістичні поради" (1999, 2001, 2011), "Українське слово для всіх і для кожного" (2013, 2017).

А ще зостався винятковий щем від нашого живого приватного спілкування, е-поштою чи телефоном. Мене все заворожувала чіткість і категоричність його формулювань, уміння цінити й правильно оцінювати, зичливо підтримувати, надихати та натхненно служити науковій і суспільній Істині. А вже чи можна забути букет троянд від професора на моєму захисті докторської дисертації 15 вересня 2015 р. ... Це був аристократ Духу і Слова, що не просто жив посеред нас, а світив і просвічував.

На незабутній зустрічі у Львівській політехніці до мого звичного привітання "Слава Україні!" він промовисто додав "Слава нації!" і "Україна понад усе!". Професор творив цю націю стилетом мови, а Україна була вістрям його морального канону.

ПОКЛИКАВ ІРІЙ ЖУРАВЛЯ

Судомить горло, не слухаються пальці. Треба видалити телефон, бо з тим закраєм телефонного зв'язку немає. Видалити Всесвіт, що іменується *Олександр Данилович Пономарів*. Ні, таки неправда: цей особистий Всесвіт залишається назавжди, розширюючи неосяжний світ, у якому людство перебувало, перебуває, буде перебувати.

Веселий, мудрий життєлюб. Нам його не вистачатиме. Катедрали зупинятимуться очима на місці, де завжди сидів Олександр Данилович, і мовчки сумно відводитимуть погляд... І не скаже Наталія Петрівна, наша завідувачка катедри, що Олександр Данилович прийде трохи пізніше, бо він на радіо, телебаченні чи деінде. Ніколи. І хоча розумієш, що життя – це дорога в один кінець, у когось довша, у когось коротша, але як важко натиснути кнопку "видалити"...

Людина сприймається мозаїчно, ситуативно, а із цих образків урешті створюється її цілісний портрет. У кожного він свій, незважаючи на певну типовість. Мені пощастило, ми з Олександром Даниловичем діставалися роботи однією лінією метро. Я підсідала через дві станції й очима завжди шукала його. Тішилася, побачивши: дорога буде швидкою й цікавою. Він був неперевершеним оповідачем, співрозмовником. Обговорювали новини, говорили про політику й політиків, книги та фільми і, звичайно, про мову. На все мав свою думку. Я звертала увагу, що до нашої розмови прислухаються інші пасажери, іноді приєднувалися до неї.

Переймався втраченою можливістю розбудувати українську Україну після першого Майдану, пишався Майданом, що його пізніше наречемо Революцією Гідності.

Майдан вирує, країна усвідомлює, що таки свобода – понад усе. Ще не звучить трагічне "Пливе кача". Поспішаю у цей вир з пиріжками і я. Назустріч – Олександр Данилович із

Раїсою Яківною. Йому вже нелегко йшлося, але чи не щодня бував там, де творилася історія, де відбувалося усвідомлення українцями себе як нації.

Хода важка, але очі радісно блищать. "Оце, каже, дещо віднесли. Поспілкувався з білорусами". Спілкувався з ними білоруською, читав вірші білоруських поетів. Упевнена, що ті хлопці назавжди запам'ятали цю зустріч на українському Майдані та переконана, що вона сьогодні спонукає їх боротися за свою свободу.

Олександр Данилович був Націоналістом. Йому боліла Україна. Підставляв їй плечі, як міг. І в "Просвіті", і редагуючи багато років поспіль газету "Київський університет", і захищаючи українське слово в ЗМІ. Якось процитувала гіркі рядки Ліни Костенко: "Бува народ маленький, а – великий, // А ми давно розбовтані багном". За деякий час Олександр Данилович попросив їх повторити. Видно, була ця думка великої нашої поетки суголосною з роздумами Олександра Даниловича.

Безумовно, українська мова сьогодні не була б такою без активної участі професора Олександра Пономарева. Його підручники для вищої школи й дотепер серед найбільш затребуваних, а книжки з культури українського мовлення стали настільними для всіх небайдужих до гарного *правильного* слова. Ортоепія включно з таким надскладним явищем, як наголошування, улюблені лексика і фразеологія, морфологія, синтаксис – усі ці аспекти були предметом науково-методичних розвідок О. Д. Пономарева. І, звичайно, не переоцінити його ролі у створенні нової редакції українського правопису. О. Д. Пономарів завжди прагнув і все робив для того (часто відстоював свої "правописні" погляди у справжніх баталіях), аби наш правопис був *українським*.

Незабутніми є мовні програми, які Олександр Данилович вів на радіо й телебаченні, блискучі виступи на конференціях. Своєрідний пам'ятник для лінгвіста – словникарська діяльність. Це стосується й Олександра Даниловича, який, працюючи в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні, став

співавтором кількох словників. Знання грецької й латини зробили працю О. Д. Пономарева про фонему /r/ і літеру *г* в українській мові особливо аргументованою. Якось говорили про розкішне видання книжки Ліни Костенко "Гіацинтове сонце". Олександр Данилович зауважив, що от тільки у слові *гіацинтове* ніяк не може бути літери *г*. Не знаю, чи хтось ще звернув на це увагу. А й справді, прикро.

Олександр Данилович насамперед – мовний практик. Але глибоке знання української класичної літератури, пильна увага до її мови, а також до сучасних мовних процесів, знання іноземних мов давали йому можливість порівнювати українську мову в різні періоди її розвитку, різні мовні системи, бачити в них місце української. Усе це робило його наукові висновки вагомими, переконливими й цікавими. Можна не завжди поділяти його погляди на те чи те мовне явище (і це нормально в науці), та знати їх, брати до уваги необхідно.

Авторитет Олександра Даниловича як знавця української мови, блискучого стиліста незаперечний як серед студентів, так і викладачів. Колишні випускники нашого інституту, уже відомі журналісти, брали інтерв'ю до Дня рідної мови чи просто з актуальних мовних проблем насамперед у Пономарева. За моїми спостереженнями, він ніколи не відмовлявся, хоча й не хизувався такою увагою, – просто йому завжди було про що сказати. Якщо в нас на кафедрі виникала якась "мовна" дискусія, то останньою інстанцією чи не завжди було слово Олександра Даниловича.

Пам'ятаю, Олександр Данилович порадив мене як авторку мовної сторінки одному журналу. Першу статтю, звичайно, дала прочитати панові Пономареву, і, хоча за плечима було вже чимало публікацій, його "А ви молодець, Людмило Мечиславівно" вікликalo радість, як у студентки.

Олександр Данилович був актором. Можна сказати, що кожен викладач певною мірою актор, але він був кращим. (До речі, мав гарний тенор, співав у хорі, який навіть ще в радянські часи бував із гастрольями за кордоном. Ми ж обожнювали, коли він співав на наших катедральних

"посиденьках"!)) Яюсь попросилася до нього на лекцію. Звичайну, не "відкрити", тобто не підготовлену спеціально. Відразу погодився (чи завжди так буває серед викладачів?), як на мене, навіть зрадив. Спочатку я хотіла докладно описати тут цю лекцію зі стилістики на тему "Синоніми", бо вона мені добре запам'яталася, хоча сплило відтоді чимало часу. Потім передумала. Скажу, що професор Пономарів під час тієї лекції був дивовижним. І красивим. Теза – й ілюстрація, як живуть ті синоніми в поезії, прозі, врешті, у ЗМІ. Цитує величезну кількість творів, робить це надзвичайно майстерно. Спонукає студентів назвати автора, продовжити вірш... Авдиторія (3-й курс) заповнена вщерть. Зосередженість, увага. Бачу, як моя сусідка на берегах занотовує якісь вислови, цікаві для неї слова Олександра Даниловича. Пара закінчилася, проте ніхто не летить стрімголов до їдальні чи в інших справах. Ні, студенти встають і довго вдячно аплодують своєму викладачеві. Як у театрі після гарної вистави. І я аплодує разом з усіма. Спасибі, маестро!

А віршів знав і справді силу-силенну. Мав чудову пам'ять. Іноді я думала, а чи зміг би хтось із нас перевершити чи хоча б зрівнятися з ним у читанні напам'ять поезій? (Я би спробувала, бо в мені живе дух змагальности, але доволі швидко, очевидно, зійшла б із дистанції.)

Довкола таких людей, як Олександр Данилович, неодмінно живуть яскраві історії й навіть легенди. Йому не подобалося, що жінки носять штани, хоча, мабуть, це вже була певна гра. Він навіть розповідав (і очі його тепліли), що коли дружина й донька одягали брюки в театр, казав, що не піде з ними. Принаймні, коли котрась із нас, жінок, після довгої перерви одягала плаття, він неодмінно звертав на це увагу і казав: "У вас дуже гарна сукня, і вона вам так пасує!". Згадую, яюсь молода викладачка Н. із сусідньої катедри, донедавна ще наша студентка, кілька разів заглядала до нас. Нарешті запитую, кого вона шукає і чи можу їй допомогти, на що Н. відповідає: "Та оце ж спеціально для Олександра Даниловича одягла сукню, бо він запитував, чи маю я її взагалі". Він умів і любив

робити компліменти. Здавалося б, дрібниці, але як це важливо, як піднімає настрій! Цього теж не вистачатиме... Як і його розповідей про відомих людей, з якими був знайомий, про важливі події, учасником яких був.

Востаннє ми розмовляли з Олександром Даниловичем у серпні. Передала йому свіжозібрані чорниці, Олександр Данилович потелефонував, подякував, сказав, що вони надзвичайно соковиті, смачні й не надто солодкі. Він узагалі був людиною дуже вдячною. Знаєте, який Олександр Данилович був щасливий і вдячний Богові й доньці, що в нього з'явився внук! Олександр-Лев. Ми раділи за Олександра Даниловича. А хлопчиків із часом розкажуть, що дід, на честь якого його назвали, був великим достойником.

А я ще пообіцяла брусниці, які, мовляв, корисніші навіть за чорниці. Приготувала. Та передати вже було нікому.

За лісом зникав журавлиний ключ. – Журавлики, а чи не візьмете ось гіркувато-терпкі ягоди? Можливо, в тому ирії, куди ви прямуєте, зустрінете й Олександра Даниловича?

Бог покликав його до себе. Мабуть, ТАМ треба було щось зробити дуже важливе й нагальне для України. Мабуть...

Ми проводжаємо Вас оплесками... Краплини дощу впереміш зі сльозами...

НАВЧИТЕЛЬ УЧИТЕЛІВ

Удячний долі, що подарувала мені таку можливість – близько 30-ти років бути знайомим і спілкуватися з особистістю, яка була ерудованим і толерантним радником, терплячим навчителем і тактовно-іронічним співрозмовником (чого вартий лише його влучний приклад безпомилкового наголошування у слові "випадок"...). Наші безпосередні зустрічі чи то в Харкові, чи то у Львові, а частіше в Києві були не такими частими, як того хотілося, а головне – моглося, тому ми їх зазвичай компенсували телефоново, або ж інтернетно. Єднали нас як просвітянські справи, так і, безперечно, її величність Мова, якій саможертвовно й до останку себе віддавав шанований пан Олександр. Його виважені й аргументовані поради іноді були найпереконливішим чинником, що ним я доводив правильність чи хибність зауваг будь-яких опонентів, бо маю чимало праць з авторовими дарчими присвятами. А коли я зважився до Шевченкового двохсотріччя скомпонувати незцензуrowаного "Кобзара" харківським соборним правописом, то першорядно звернувся до свого беззаперечного авторитету й колеги. І він радо дав згоду на те, щоб його праця "Український правопис: повернення до національних засад" передувала у цій збірці. Зауважу, що тоді до офіційної з'яви "оновленого" правопису було ще сім років.

Тішусь, що, як у всіх п'яти попередніх, які вже знайшли своїх удячних читачів, так і в цьогорічному шостому його виданкові, вона є настановою й дороговказом до основних і проблемних питань, які цей половинчасто-компромісний правопис так, на жаль, і не розв'язав... Почасти це провина не тільки політично заангажованих і космополітичних посадовців міністерства від освіти й науки, а й пасивно-терплячого загалу шкільництва, що мовчки толерує невігластво, із яким ніколи не мирився світлої пам'яті Олександр Пономарів.

Не можу не згадати знакового для Львівської політехніки, а якщо відверто, то і для всієї Галичини, прецікавого вечора-зустрічі Метра українського Слова у рамцях проєкту Ірини Фаріон "Від книги до мети", що відбувся 10.11.2015. Завчасне оголошення про цю подію вможливила присутність гостей із Тернополя, Хмельницького, Івано-Франківська та навіть мого Харкова. Що вже говорити про представників студентства й викладачів майже всіх вишів міста Лева. Велику залу головного корпусу було заповнено вщерть, а ті, хто не зміг потрапити до неї, щоб бодай постояти – скупчилися й слухали у коридорі... Дві з половиною години предметної розмови, яку пан професор майстерно зілюстровував доречними прикладами й дотепами, минули вельми швидко. Насамкінець прозвучало його настановче: "Для того щоб по всій Україні відродити українську мову, нам треба агресивно її захищати. Не боюся цього слова, бо з нас її вибивали століттями агресивно".

Боротьба за нашу правильну українську мову, яку провадили у надскладні, а іноді й небезпечні часи науковці-велети Олекса Синявський, Олена Курило, Юрій Шевельов й інші, а продовжили Василь Німчук, Іван Вихованець, Іван Ющук та Олександр Пономарів, – триває. Їхні життя та праці – це приклад самовідданої й безкомпромісної праці на мовознавчій ниві для нас суших. Будьмо гідні пам'яті своїх знаних колег і продовжуймо їхню святую справу.

З УКРАЇНСЬКИМ СЛОВОМ ДО КОЖНОГО СЕРЦЯ

На початку жовтня 2020 р. зі слухавки пролунав як завжди бадьорий голос:

– Пилипе, у моєї доньки Олени щойно вийшов великий "Українсько-італійський словник", плід багаторічної праці.

– Вітаю щиро, Олександрє Даниловичу! І Вас, і Олену!

– Потрібна рецензія.

– Потрібна, але італійська – не зовсім моя мова. Мо', звернутися до когось із романістів? От у нас є...

– Ніяких романістів! Я хочу, щоб рецензію написав саме ти.

– Розумієте, навряд чи зможу, адже...

– Навіть не сперечайся! У мовознавстві ти не перший рік. Напишеш! Чи, може, українська – теж не зовсім твоя мова?

– Ге...

– Ну от і добре! По очах бачу, що згодився.

Сперечатися, справді, не було сенсу. Олександр Данилович міг переконати будь-кого. Та й хіба міг я відмовити класикові мовознавства?

А за два тижні інтернет розірвала чорна звістка. Тож прохання класика стало для мене, по суті, його останньою волею.

Домашнє завдання я виконав, рецензію написав. Виявилося, не без користи для себе. Освіжив у пам'яті теорію перекладної лексикографії. Познайомився ближче з італійською мовою. Дізнався, як нею буде *вареник, гопак, корчма, вишиванка*. Які відповідники італійці вживають до наших висловів *бити байдики, піймати облизня, пошитися в дурні, пропастися ні за цапову душу, розбити глек* тощо. Урок італійської Олександр Данилович дав мені вже тому, як пішов у засвіти.

Постійним читачем його праць я став задовго до особистого знайомства. Найпершою була "Стилістика сучасної української мови" (1992), що втілила авторове бачення стилістики як науки про засоби мовленнєвої виразності. Хоч і створений для майбутніх журналістів, підручник цей виявився не менш корисним і для філологів, узагалі для всіх, хто прагне добре володіти словом. Скажу більше: поміж усіх наших підручників зі стилістики вважаю його найкращим, досі не перевершеним. Приміром, у ньому є цілком оригінальний розділ про стильові можливості внутрішньої форми слова. Саме він допоміг мені визначитися з темою кандидатської дисертації.

Як відомо, жанр мовного порадики в нашому мовознавстві започаткував Борис Антоненко-Давидович відомою книжкою "Як ми говоримо?" (1970). Олександр Пономарів не тільки продовжив, а й успішно вдосконалив цей жанр. У посібнику "Культура слова. Мовностилістичні поради" (1999) він удадо відібрав і фахово прокоментував поширені помилки й відхилення від літературних норм на різних мовних рівнях (лексика, фразеологія, морфологія, синтаксис, вимова й наголос). Пропоновані натомість нормативні варіанти – природні, переконливі, підтверджені покликаннями на класичні джерела. Завдяки цьому виданню відродилися в ужитку слова *виш, данець, містянин* (потіснивши *вуз, датчанин, городянин*). Написаний вправно, талановито, вишукано, а місцями навіть дотепно, він витримав три перевидання, а тоді вийшов іще двічі в доповненому й переробленому вигляді під назвою "Українське слово для всіх і для кожного". Згодом з'явилися порадики й інших авторів, але знов-таки жоден із них не перевершив "Культуру слова" за популярністю та впливом на мововжиток.

Професор і в особистому спілкуванні чутливо реагував на мовні огріхи, щоразу підказуючи правильний варіант. Ні покруч-росіянізм, ні помилковий наголос, ні хибна флексія не мали жодного шансу. Культуру слова він ставив так високо,

що виправляти помилки для нього завжди було етичним і доречним. Тим більше робив він це делікатно, не принижуючи співрозмовника. Коли я розробляв типологію рівнів мовної свідомості, типаж її носія, зізнаюся, частково змалював саме з О. Пономарева.

Блискучим стилістом Олександр Данилович був не лише як фахівець зі стилістики, а і як майстер наукового й публіцистичного стилів. Його тексти незмінно приваблюють і відточеним ритмом, і лексичним багатством, і синтаксичним розмаїттям. У статтях він умів гранично зосередитися на темі, переконливо розкрити її, чітко виділити головне, відкинути все зайве. Професор багато аналізував стильову виразність текстів наших письменників і журналістів, але його публікації – так само взірці влучно застосованих виражальних засобів. Не сумніваюся, доробок його стане предметом майбутніх стилезнавчих студій.

Визнаним фахівцем зі стилістики й культури мови Олександр Пономарів став у другій половині життя. А до того 15 років віддав академічному Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, де основною ділянкою його зацікавлень була етимологія – наука про походження слів. Зокрема, він належав до колективу укладачів семитомного "Етимологічного словника української мови" (1982–2012), злагодженого під керівництвом академіка Олександра Мельничука.

Словники взагалі готувати важко, а етимологічні й поготів. Яка це копітка й марудна справа, може розповісти тільки той, хто сам крізь неї пройшов. Установлюючи походження слова, етимолог оперує десятками споріднених слів і прикладами з кільканадцяти мов, занурюється у глибоку праісторію, мусить ураховувати й узагальнювати попередні дослідження, розкидані по різних виданнях. Водночас це й добра школа порівняльно-історичного методу, адже дає змогу на багатоманітному лексичному матеріалі відслідковувати фонетичні, словотворчі та семантичні закономірності, виявляти й заповнювати білі плями у походженні слів.

Кожен том етимологічного словника (крім п'ятого) містить статті Олександра Даниловича. У мене словник цей – настільна книжка. Та хіба тільки в мене? Жоден з тих, хто глибоко цікавиться українською мовою, її історією, не може обійтися без цієї праці. На жаль, на обкладинці видання за традицією не зазначено укладачів, а користувачі не завжди звертають увагу, хто саме готував ту чи ту статтю. "Братська могила" – так мої колеги сумно жартують про колективні багатотомні праці. Тож варто ще раз подячно згадати ім'я Олександра Даниловича як співукладача цього фундаментального словника.

Не відаю достеменно причин його звільнення з інституту в середині 1970-х років. Сам він не дуже любляв заглиблюватися в тему. Напевно, через "український буржуазний націоналізм". Такі були часи. Відповідну вказівку спустили чи то згори, чи то з компетентних органів. Щоб не псувати трудової книжки, дирекція запропонувала написати заяву за власним бажанням. Олександр Данилович написав так: прошу звільнити мене за "власним" бажанням.

Оце іскристе чуття гумору допомагало не занепадати духом у життєвих перипетіях. Запитав одного разу, чи важко велося йому, принципово українськомовному, у суцільзросійщеному Києві 1970-х. "Та ні, – незворушно відказав метр. – Скрізь і завжди спілкувався виключно українською, жодних незручностей не відчував". Може, применшував? Напевно, якісь приклучки таки траплялися, але успішно виходити з них йому допомагали невичерпний оптимізм і вроджена дотепність.

Уже в наш час розповідав, як дістається з роботи додому. Тоді на Теремки метро ще не провели, тож на станції "Либідська" доводилося штурмувати наземний транспорт. Іноді це були вщерть набиті приміські маршрутки до Василькова. Одного разу васильківець, якому забракло місця, обурився до киян: "Чого ви лізете в наші маршрутки?". Професор не розгубився: "А чого ви лізете в наше місто?". Салон вибухнув реготом.

Хоч Олександр Данилович і належав до покоління 1930-х років, швидке мислення, миттєва реакція, гострий розум і

природна кмітливість робили його надзвичайно сучасним. Молодь сприймала його за свого. Він органічно вписувався у формат і телеінтерв'ю, і ток-шоу, і інтернет-блога. В останньому терпляче роз'яснював читачам "BBC News Україна" тонкощі правопису, слововжитку, перекладу. Оскільки їхні запитання найчастіше стосувалися того, про що не дізнаєшся з довідкової літератури, зазедве хтось міг відповісти на них краще від Олександра Даниловича. З другого боку, ці запитання виявляли прогалини наших словників і граматик, указували напрями, за якими їх треба вдосконалювати й доповнювати.

Не обділений громадською увагою, учений ніколи не зловживав нею. У центрі його виступів завжди була вона – українська мова. Як же він відрізнявся від деяких нинішніх самозакоханих "експертів", які будь-що лізуть на камери – не так задля популяризації мови, як з метою самореклами.

Яскравий відбиток на особистість Олександра Пономарева наклала багаторічна робота в студентській аудиторії. Спілкуючись із молоддю, професор і сам лишався молодим душею. Щоправда, останніми роками, мені здавалося, відчував утому, розчарування. "Ну от, – нарікав, – знову скоротили години на стилістику, лекції мушу читати скоромовкою". Не завжди тишив і рівень слухачів. Якось привіз йому в Інститут журналістики свою нову книжку, а він щойно скінчив приймати іспит: "Серед контрактників трапляються абсолютно випадкові особи. Воно не розуміє, що таке мова, а я не розумію, що воно робить у нашому інституті". І журливо поглянув кудись убік, ніби згадуючи грузинську приказку: мовили мудре слово, а де ж ти, мудре вухо?

І все ж за 40 років до його мудрих слів дослухалися тисячі "мудрих вух". Суджу про це за мовленням наших теле- і радіожурналістів. Хоча воно й не бездоганне, але загалом правильне. Принаймні вуха од нього не в'януть. І те, що на всю Україну лунає чиста літературна мова, – не в останню чергу заслуга незабутнього професора Пономарева.

СПОГАДИ ПРО АВТОРА, МОВОЗНАВЦЯ, ВЧИТЕЛЯ

2021 рік. Тримаю в руках "Сучасну українську мову" та "Культуру слова: мовностилістичні поради" і згадую 2001 рік, коли я познайомилася з їхнім Автором, видатним українським мовознавцем Олександром Даниловичем Пономаревим.

2001 рік. Видавництво "Либідь". Відоме видавництво, поважні автори, знакові видання. Мене, редакторку з однорічним стажем (недавно випускницю філологічного факультету), головний редактор інформує, що моїм автором буде професор Пономарів. Ніколи не подумала б (хоча, десь підсвідомо, завжди мріялося), що матиму нагоду працювати з такими Авторами, як Олександр Данилович. Я дуже радію, але, водночас, якесь хвилювання зачепило, адже все-таки мене чекає робота з професором, відомою постаттю у мовознавчому світі.

Та вже під час першої зустрічі з Автором цю невпевненість, хвилювання мов рукою зняло. Ніколи не забуду, як Олександр Данилович буквально після хвилини нашої розмови питає мене: "А ви з Галичини?". А я справді походжу з Галичини (Івано-Франківської області). Відповіла: "Так". На що Олександр Данилович ще й додав, що, мабуть, з Івано-Франківської області. Я не могла повірити... І запитала: "А як Ви здогадалися, що саме з Івано-Франківщини?". І тут почалася наша плідна розмова, щоправда, я більше слухала, слухала з величезним зацікавленням про лексичні особливості й різні нюанси мови та мовлення жителів Івано-Франківщини. І навіть попри те, що це мій регіон, в якому я народилася й виросла, навіть незважаючи на те, що закінчила філологічний факультет і слухала такі предмети, як "Діалектологія" і "Культура мови", розповідь Олександра

Даниловича мене настільки захопила, що при кожній наступній зустрічі з ним у редакції я завжди намагалася знайти кілька хвилин, аби поспілкуватися на інші мовознавчі теми – перед тим, звісно, мала вже готове власне запитання, а не тільки ті, що були в редактованих роботах.

Хоч мій редакторський доробок праць О.Д. Пономарева доволі скромний, бо йдеться, власне, лише про навчальний посібник "Культура слова: мовностилістичні поради" і підручник "Сучасна українська мова" (за ред. О.Д. Пономарева), усе ж досвід і знання, здобуті у видавництві, а передовсім завдяки співпраці з Олександром Даниловичем, є величезні й неоціненні. Можу з упевненістю сказати: з Автором мені пощастило.

Першою для редагування надійшла "Культура слова: мовностилістичні поради". Свою редакторську роботу я виконала, деякі запитання чи зауваження до Автора занотувала. Чекаю й думаю, а чи не роздратує часом Олександра Даниловича моє втручання в його текст, тим паче, що я маю намір запропонувати свої варіанти. Але яке ж було моє приємне здивування, коли на кожне поставлене запитання я отримала вичерпну відповідь, ба, більше того: Олександр Данилович навіть погодився з моїми редакторськими пропозиціями. Додам, що з текстом роботи було небагато (як це іноді трапляється в редакторській практиці), тож можна сказати, що редагування його праць було задоволенням. А ці детальні тлумачення та відповіді ще до сьогодні пам'ятаю, бо вони збагатили мої знання, що ними сьогодні маю нагоду ділитися зі своїми студентами-іноземцями.

Кілька років тому мої студенти похвалилися, що на ВВС часто читають блог Олександра Пономарева. Мені було це надзвичайно приємно почути, адже на заняттях я часто згадувала (і продовжую згадувати) прізвище професора Пономарева та його праці.

"Сучасна українська мова" за ред. О.Д. Пономарева (видання друге, перероблене) була ще однією нагодою приємної й корисної співпраці. Приємної, тому що, по-перше,

подібно, як і під час роботи з "Культурою слова", редакторських виправлень було небагато: все написано чітко, зрозуміло, з відповідними прикладами, тож мені як редакторці не доводилося сушити голову над якимось реченням чи словом; по-друге, для філолога-мовознавця редагування підручника, що містить усі основні відомості з курсу сучасної української мови, було суцільним задоволенням. Корисної тому, що, знову ж таки, на кожне своє запитання я отримувала цікаву й вичерпну відповідь.

У назві статті є слово "Вчитель". Це не випадково. Хоч я не була студенткою Олександра Даниловича, проте наші розмови під час виходу його двох праць, цікаві розповіді та всі передані ним знання про культуру й таїну слова допомагають мені донині у моїй викладацькій роботі.

КІЛЬКА ХВИЛИН АРХІВНОЇ ФОНОГРАМІ

Спогади – непростий жанр. Адже пам'ять – підступна річ. Науковці, письменники, журналісти, юристи, психологи постійно стикаються з її девіаціями. Часто здається: те, що трапилося, – сталося ніби вчора, і ти все пам'ятаєш саме так, як було. А потім відкриваються архівні теки – і стає очевидним: пам'ять – не просто сховище, а фільтр. Щось додала, щось змінила, щось не хотіла пропустити у майбутнє. Артур Шопенгауер стверджував: "Спогади ставить інший режисер". Справжнє забувається, домислене додається.

"Verbavolant, scriptamanent", – повторювала майбутнім журналістам на лекціях професор Анастасія Іванівна Мамалига.

Техніка подарувала нам можливість зберігати не тільки слова на папері. Тепер можна покласти на цифрову "архівну полицю" зображення і звук. Авдіофайл залишає все недоторканим, зупиняє мить. І минуле повертається таким, як було, а не таким, як уважалося.

В архіві "Campus Radio" зберігся короткий запис. Файл датовано 13 квітня 2016 р. Колись це здалося б дивом. А зараз варто торкнутися кнопки *play* – і кімнату заповнює голос Олександра Даниловича Пономарева...

Ось про що була квітнева розмова, записана понад п'ять років тому. (У тексті збережено ознаки живого, непідготовленого спілкування.)

"Кореспондент: Як ви вважаєте, чи існує кореляція між тими методами, якими КДБ СРСР користувався для знищення української національної опозиції, і тими спеціальними операціями, які здійснюються проти України зараз?

Професор Пономарів: Ну ось, наприклад... Антиукраїнські сили розперезалися... Я можу безліч прикладів наводити... Недавно мені прислали листа, щоб я підписав... Там багато людей підписало. Була така українофобка, ... (у фонограмі

називається конкретне прізвище. – *Авт.*). Вона російщила луганську просвіту, освіту – все. Потім Табачник узяв її в Міністерство освіти. Вона тут проводила незалежне оцінювання, керувала... А тепер вона – професорка Київського педагогічного університету імені Драгоманова. Ну це ж жах якийсь, що робиться. Або ось це... Коли був Майдан, "свободівці" брали дуже активну участь у ньому. А тепер майданівців переслідують. А тих і досі майже нікого не покарали, які били там і стріляли... Дякую.

Кор.: На вашу думку, кадрові чистки в українських медіа, знищення радіопередавального центру "Борей", який у середньохвильовому діапазоні міг покрити всю територію Росії, та інші подібні кроки, здійснені проти української журналістики, – це низка випадковостей чи інформаційна війна?

П.: Я думаю, що це інформаційна війна. Дронове радіо майже знищили. Раніше воно було, покривало всю Україну, всюди можна було чути. Тепер зайдеш на кухню – обов'язково тільки російська мова на радіо. Раніше, в радянській Україні, було, звичайно, менше української мови, тому що часто Москву включали. Але якщо включали Київ – то була тільки українська мова. А тепер її майже нема, дуже рідко можна почути. Так що я думаю – це якась інформаційна війна... Або кінофільми. Випускають київські кінофільми російською мовою. Це був якийсь, я його, правда, не дивився... Серіал "Хозяйка", який ішов багато днів російською мовою... Раніше були фільми – київські кіностудії і одеська кіностудія випускали фільми українською мовою. Тепер їх немає.

Кор.: У вас не виникає відчуття відчаю у зв'язку з цим?

П.: Незадоволення. Відчаю немає, бо треба щось робити, щоб його виправити.

Кор.: А що?

П.: Не знаю. Я зараз не можу кардинальних методів придумати.

Кор.: Дякую".

На цьому запис зупиняється. То було бліцінтерв'ю у кулуарах лінгвістичної конференції. Олександр Данилович

не чекав кількох запитань поспіль, тому, як вихована людина, і подякував за увагу в середині бесіди, сприйнявши павзу між словами журналіста як завершення розмови.

І, можливо, ті, хто читатиме або слухатиме це інтерв'ю в майбутньому, не зрозуміють: чому вишуканому інтелектуалові й видатному лінгвістові професорові Пономареву в кулуарах наукової конференції було поставлено саме такі, політичні й жорсткі запитання? І чому саме так – жорстко і широко – він на них відповів. А пояснення буде простим. Ішла війна. І кожен боронив свій народ, країну, культуру, мову, як міг. Хтось як воїн, хтось як волонтер, хтось як учений. А хто вважав, ніби війни нема і все, що відбувається, – справа інших, чи ще гірше, вдавав свого і коїв під українським прапором зло – той таким способом воював на боці ворога. Спробуємо відтворити контекст тих лінгвістичних конференцій – за уривком озвученого звіту про одну з них, підготовленого "Campus Radio". Тоді життєва позиція професора Олександра Даниловича Пономарева, його слова стануть тим, чим вони були. Не відступом від наукової тематики у бік політичної риторики, а частиною нашої боротьби і нашої національної трагедії.

Музична заставка: дзвони, сумна електронна музика.

Голоси: Епіграф.

Статистика свідчить, що майже 30 % наших бійців, поранених у зоні АТО, гине.

Навіть під час Другої світової війни цей показник у Червоній армії не перевищував 25 %. Чи є невідворотними такі жахливі втрати?

Порівняймо. У воєнних конфліктах, у яких беруть участь армії країн – членів НАТО, гине не більше ніж 3 % поранених.

У нас є і професійні лікарі, і відповідні технології. Але часто не вистачає у потрібний момент ліків чи медичних препаратів. Допоможемо нашим захисникам!

Це – уривки оголошення, поширеного за підписом члена Координаційної ради Інституту журналістики Олени Бобрик.

Воно розсилалося співробітникам Інституту якраз у дні, коли у залі засідань ученої ради відбувалася лінгвістична конференція. Конференцію було присвячено проблемам

української мови. А в цю наукову дискусію було міцно вплетено тему війни.

Ви слухаєте "Campus Radio"...

З вами студентки ІЖ Анастасія Ціхомська, Ксенія Цивірко, Катерина Федотенко.

До вашої уваги спеціальний випуск.

Він присвячений науковій конференції за участю представників преси, яка відбулася в Інституті журналістики.

– Що сталося з кореспондентами українських видань на окупованих територіях?

– Чому репортери українського кримського радіомовлення змушені працювати як партизани в підпіллі?

– Чому керівники інформаційних служб національних українських телеканалів опинилися у Москві?

– Чому стеження секретних служб за журналістами набуває в усьому світі характеру епідемії?

– Мова сьогодні теж стає зброєю. Та чи можна воювати зброєю, яка в такому стані?

Не на кожне з цих питань сьогодні є відповідь. Але те, про що дізналися ми, – почуєте і ви. До вашої уваги – "Campus Radio", спеціальний випуск".

Глибокі й науково бездоганні доповіді Олександра Даниловича Пономарева прикрашали всі наукові лінгвістичні конференції Інституту журналістики – поки здоров'я і сили дозволяли йому брати в них участь. Хотілося б сказати, що Олександр Данилович і сьогодні з нами. Він бореться на нашому боці за вічні істини, загальнолюдські цінності та національну культуру щоразу, коли ми відкриваємо його статті чи заходимо на сайт з його мовознавчими порадами... Та якби ж так! Насправді після нього залишилася порожнеча, яку не заповнити. Так буває завжди, коли світ залишає людина його масштабу. Але з нами – все, що він зробив. А в засновників "Campus Radio" є ще одна можливість, яку професія радіожурналіста надає репортерам, які ретельно зберігають архіви... Час від часу вмикати аудіоредактор у комп'ютері, натискати *play* – і повертати мить, коли в Інституті журналістики лунав голос Олександра Даниловича Пономарева.

ГРЕЦЬКІ ТЕРМОПІЛИ СТЕПОВОЇ ЕЛЛАДИ

Коли Олександр Данилович говорив грецькою чи про Грецію, думаю, багато хто міг зауважити, як спалахували його очі. Можливо, через те, що із Грецією нерозривно була пов'язана його молодість, або через те, що він дивився крізь її призму на власну країну і бачив несподівані збіги або бажані запозичення... Складалося враження, що для Олександра Пономарева Греція була, за словами одного з його улюблених грецьких поетів, святиня, "до якої лише уклінно підступають"¹, і він завжди линув до неї подумки. І ця святиня була жива, ставала близькою, людяною і зрозумілою. Весела вдача Олександра Даниловича наповнювала її бувальщинами й анекдотами, грецькі літератори та політпрацівники, українські професори, надазовські колгоспники проходили крізь ці історії галасливою ходою, лишаючи бажання наблизитися до цього, виявляється, загадкового "такого малого, такого великого світу"² Еллади.

В історії української науки професор Олександр Пономарів назавжди залишиться одним із фундаторів української неоелліністики. Вони разом з колишньою однією групою, сподвижницею в науці та подругою у житті, професоркою Ніною Клименко зуміли запровадити програму дослідження й викладання новогрецької як першої іноземної мови в українських вишах, підготували нову генерацію неоелліністів. Програма досліджень складалася з таких пунктів: 1) упорядкування й актуалізація доробку елліністів попередньої генерації (проф. А. О. Білецький та доц. Т. М. Чернишова);

¹ Кавафіс К. *Вибране* / пер. з новогрецької мови І. Бетко, Н. Гонтар, С. Зубченка, Г. Кочура, О. Пономарева, А. Савенка. Харків: Фоліо, 2017. С. 125.

² Елітис О., поема "Достойно є".

2) контрастивні дослідження новогрецької та української мов і лінгвокультур, зокрема підготовка порівняльної граматики; 3) укладання двомовних словників; 4) укладання перекладних антологій і підготовка нових перекладів. Олександр Данилович доклав свою руку до всього. Він був у складі організаційних комітетів неоелліністичних конференцій, розробляючи концепцію заходів, спілкуючись із майбутніми учасниками, редагуючи й упорядковуючи матеріали для публікації, працював у робочих групах з укладання перших в українській лексикографії двомовних словників та антологій новогрецької літератури³, належав до редколегії "Записок історико-філологічного товариства Андрія Білецького". Найбільшу увагу Олександр Данилович приділяв питанням порівняльної стилістики, лексикології, лінгвокультурології й перекладознавства, зокрема у колективній монографії "Українська елліністика"⁴ його дослідження містяться саме в цих розділах.

На мій погляд, Олександра Даниловича вабила у слові потенційна відкритість значення, яку треба було схопити точним інструментарієм лінгвістики, однак неможливо було упокорити, адже мова самим своїм розвитком і узусом вимагає переглядати й корегувати норму. Пошук золотої середини, ухилення від спокус коротших шляхів і одночасне розуміння того, що змагання за мовну норму не є простою грою інтелекту, стали рисами образу Олександра Пономарева, непохитного оборонця української мови. Певну лепту до цього безперечно додала й грецька мова, а саме її здатність знаходити власний шлях у різноманітті змін: трансформуючись докорінно, зберігати щось своє, невід'ємно грецьке. Цей опір нинішній глобалізаційній уніфікації, плекання самотності, яке, однак, не виливається в ізоляціонізм,

³ Новогрецька література: антологія / уклад. О. Д. Пономарів, Н. Ф. Клименко, С. Є. Перепльотчикова. Київ: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. Бажана, 2008.

⁴ Українська елліністика: зб. наук. пр. / відп. ред. Н. Клименко. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2010.

наприклад постійний перегляд наукової терміносистеми (internet – διαδίκτυο, transplantation – μεταμόσχευση) та розкодування внутрішньомовних і суспільних механізмів таких тенденцій у грецькому лінгвопросторі неабияк вабили обох моїх учителів. Вони мали наче якийсь таємний код спілкування, вироблений довгими роками дружби та співпраці, розуміли одне одного без слів, що, безумовно, не виключало доволі запеклих дискусій, коли мова заходила про фахові теми, адже в науці істина дорожча. Було дуже зворушливо спостерігати, як член-кореспондент НАН України називає академіка АН вищої школи України Сашком, а він відповідає їй: "Нінко, як тебе ще переконати..."

Однак непоступливості не лишалося й сліду, коли справа доходила до перекладу. Тут Олександр Данилович поставав людиною, схильною до нескінченних діалогів, варіацій, компромісів, аби лише наблизитися хоча б на крок до тієї недосяжної перекладацької істини. Якщо він і діяв із бажанням переконати, то завжди перетягав на свій бік найпереконливішим аргументом – власним прикладом. Коли ми працювали над редагуванням "Вибраного" нобелівського лауреата Йоргоса Сеферіса⁵, він, виступаючи за послідовніше застосування норм "скрипниківки", запропонував мені послухати, як звучатимуть його власні, нові та мої переклади з такими замінами, і мені... сподобалося. Було цікаво спостерігати за тим, як остаточний текст його перекладу ставав інтуїтивним діалогом з оригіналом, своєрідним одомашненням, яке полягає в тому, що свідомість перекладача проєктує оригінал в український контекст. Під час упорядкування "Вибраного" К. Кавафіса ми обговорювали наші варіанти перекладу поезії "Επήυα" (*Я пішов* – О. Пономарів / *Поринув* – А. Савенко). Розмова точилася довкола перекладу словосполучення τελεῖως αφεῖθηκα (звільнився зовсім / довірився усім еством), у якому дієслово може контекстуально набувати обидва значення

⁵ Сеферис Йоргос. Вибране : поезії й літературно-критичні статті / упоряд. О. Пономарів, А. Савенко. Київ: "Всесвіт", 2013.

через сему "позбутися ознаки Х". Олександр Данилович уважав, що для ліричного героя найважливішим є почуття власної (внутрішньої) незалежності, мені ж здавалося, що рушійною силою вірша є бажання ліричного героя цілковито впокоритися емоції, що також через надмірність, поглинання веде до своєрідного звільнення (скажімо, через спустошення, скасування попередніх сенсів). Побіжно я підмітив використання лексеми *заласся*, на що пан професор відповів, що йому був потрібен синонім до вже використаної *насолоти* (Від насолод, що у моїй уяві / Були напівоманливі й напівсправжні), та й слово красиве, маловживане та поетичне. Схоже на ті, які вишукував у грецькій мові К. Кавафіс. Лише згодом я зрозумів, яким удалим був його вибір! Заласся, зі своїм коренем дієслівного походження, апелює до античної ідеї Ероса як дії, вчинку, а не емоційного стану, настрою, і К. Кавафіс, поезія якого відома глибиною свого підтексту, імовірно, саме про це хотів поговорити зі своїм читачем – про кохання як проблему усвідомленого вибору, а звідси – загалом про проблему усвідомленої дії та відповідальності у людському житті.

Я пішов

Я не давав присяг.
Звільнився зовсім та й пішов.
Від насолод, що у моїй уяві
Були напівоманливі
й напівсправжні.
Пішов від них ясної ночі,
Міцного випивши вина,
Як випивають лицарі
заласся.

Поринув

Без клятв.
Довірився усім еством
і поринув
у пристрасні забави, якісь –
уяви плід,
якісь із плоті й крові,
поринув у нічному сяйві,
й міцного пригубив вина,
як п'ють лише звияжці
насолод⁶.

⁶ Кавафіс К. : критика та паралельні переклади (збірник наукових статей вітчизняних та зарубіжних елліністів) / упоряд., наук. ред. А. О. Савенко. Київ: ПП "Рекламна агенція да Вінчі", 2020. С. 206.

І наостанок варто згадати про зв'язок професора Олександра Пономарева зі спільнотою етнічних греків України. Мені здається, що в українських румеях та урумах Олександр Данилович бачив живучість, непоступливість грецької традиції, про яку йшлося вище. Крім того, історія ХХ ст., насамперед її чорні сторінки, позначилася однаково на свідомості українців та етнічних греків України. Репресії – т. зв. грецька операція НКВС – знищили їхній інтелектуальний цвіт, район проживання (Донецька область), що потрапив у зону інтенсивної індустріалізації, стимулював швидкі темпи русифікації, через що етнічна група, яка й до того перебувала у непростому становищі (греки України поділяються на дві мовні групи: еллінофонів і тюркофонів), опинилася у ситуації поступової втрати рідної мови (румейська й урумська належать до загрожених мов). Тому він відчував свою особисту відповідальність і потребу підтримати етнос, з яким доля пов'язала його з молодих років. Професор Олександр Пономарів належав до студентів, що брали участь у 60-х роках у діалектологічних експедиціях до Надазов'я, очолюваних професором Андрієм Білецьким і доцентом Тетяною Чернишовою. Ці експедиції перетворили більшість учасників на "грекуватих" (оказіоналізм проф. А. Білецького; за спогадами Ніни Федорівни Клименко, так справді називалася вулиця у Сартані, а звідси й жарт Андрія Олександровича). Спілкування із живими носіями діалекту зовсім по-іншому показало мову, яка до того була об'єктом лише академічного інтересу; у ній почала спалахувати давня лексика, синтаксис розкривав перипетії історичного шляху та контактів. Можна було нескінченно слухати оповіді Олександра Даниловича про заповнення діалектологічних опитувальників на вулиці Грецькій, про спартанське життя у шкільному спортзалі Сартани чи про те, як вони із приятелем потрапили до відділку в Маріуполі через те, що міліціонери не знали, що таке діалектологічна експедиція, і вирішили від гріха подалі затримати їх "до з'ясування обставин", і як професор Андрій Білецький летів їх

визволяти. Тому, коли у Маріуполі сформувався університет і почали набирати новогрецькі групи, Олександр Данилович з ентузіазмом став допомагати: сприяв у формуванні навчальних програм, їздив викладати експрес-курси, працював у складі екзаменаційних комісій, брав участь у тамтешніх конференціях, узяв аспіранткою Ю. Б. Кутну, яка під його началом захистила дисертацію "Структурні та мовностилістичні особливості румейських казок". З одного боку, такими вчинками Олександр Данилович складав шану своїм вчителям, А. Білецькому та Т. Чернишовій, та як еллініст продовжував їхню справу, з іншого, він, певно, уже тоді відчував, що відродження самосвідомости греків України сприятиме консолідації цієї етнічної групи в межах сучасної української держави, що позитивно відобразиться на всьому регіоні. Етнічні греки України не вперше у своїй історії опинилися біля Тернопіл у змаганні за власну ідентичність, і професор Олександр Пономарів був на їхньому боці, адже степова Еллада стала їхньою реальною батьківщиною, а далека Греція перетворилася на міт і легенду.

Олександр Данилович Пономарів пішов у засвіти, але для мене Діонісіос Соломос і Костис Паламас, Стратіс Міривіліс і Йоргос Сеферіс, Яніс Ріцос та Одісеас Елітіс завжди звучатимуть його мелодійним голосом, який чудово відчував і тримав ритм.

"БАЙСТРЮКИ" **ОЛЕКСАНДРА ДАНИЛОВИЧА**

Для тих, хто живе в часи ЗНО, може стати відкриттям, наскільки непростим завданням було вступити до вишу в "благословенні" радянські часи. Вища освіта формально була доступна всім і кожному, натомість у реальному житті навіть до другорядних вишів були чималі конкурси, а щодо більш-менш серйозних університетів, то конкурси могли зашкалювати за півтора десятка охочих на одне місце. При тому про справді чесні конкурси можна було всерйоз говорити хіба стосовно деяких із технічних вишів; абсолютна ж більшість студентських квитків розподілялись у такий спосіб, як і будь-який "дефіцит" у "совку", – корупційно, або ж, як тоді казали, "за великим блатом". Якось невідомі дотепники вивісили на дверях приймальної комісії принесену з театральної каси табличку "місць нема, всі квитки розпродано" – і всі чудово розуміли, з чого жартують.

А якщо ти чоловічої статі й не вступив до вишу одразу зі шкільної лави, на тебе чекає "непереможна та легендарна" радянська армія, з усіма її принадами – від жорстоких і неминучих знущань старших із молодших аж до виконання "інтернаціонального обов'язку" по різних всяких "Афганщинах" ... За цих умов від членів комісій, які приймали вступні іспити, залежали не просто кар'єри абітурієнтів, а в повному розумінні їхні життя.

Автор цих рядків з дитинства мріяв стати біологом. Саме дослідником-біологом, і ніким іншим. Тож вибір був украй простим – у Києві лише університет Шевченка мав повноцінний біофак. Конкурс туди був чималим, але головне – навіть за радянськими мірками зовсім не чесним і не прозорим. Ну, може, не аж на 120 відсотків корумпованим,

як-от на юридичний чи міжнародних відносин, але лише відсотків на 99. Інакше кажучи, у реальному житті шансів прорватись туди "з вулиці", навіть відмінникові та олімпіаднику, не було жодного – треба було в якийсь хитрий спосіб потрапити до "деканського списку", тобто списку тих, кому наперед, задовго до початку вступних іспитів, уже зарезервували місце для навчання.

Не знаю, чи судилося б мені здійснити мрію дитинства та юності, якби влітку 1990 р. Олександр Данилович не був залучений до вступних іспитів з української мови. Стандартним способом "злити" на іспитах таких, як я, відмінників з гарною підготовкою, але "з вулиці", був метод "трьох четвірок": тобі ніхто не ставив "двійку", бо її легко оскаржити, натомість виставляли з усіх предметів "добре" ("четвірку"), прискіпуючись до найдрібніших недоліків, а то й просто "внаглу", без жодних підстав, і от після трьох іспитів ти набрав "почесні" 12 балів – а прохідним балом були 13 або 14. Отже, щоб отримати омріяний студентський квиток, потрібна була хоча б одна відмінна оцінка – а їх ставили тільки за "деканськими списками". Попри участь у збірній Української РСР на всесоюзній олімпіаді з біології, "п'ятірка" з фаху мені аж ніяк не світила – не у списках, те саме із хімією. Обидва іспити усні, довести, що тебе несправедливо "зрізали", практично нереально... Єдиним примарним шансом вступити залишався написаний на "відмінно" твір.

Звісно ж, для початку його слід було справді бездоганно написати. Бодай одна граматична помилка чи навіть неправильна кома – тоді навіть шанований усіма професор Пономарів не зміг би нічим допомогти.

Але якщо для мене на написанні "ідеального" твору все закінчувалось, то для Олександра Даниловича із цього все лише починалось. Адже заслужену й вирішальну для мене "п'ятірку" ще слід було відстояти на комісії – де в її голови, звісно ж, були ті самі "деканські списки" по всіх факультетах. Як і належить корупційній системі, всі декани дотримувалися єдиних правил і не перебивали один одному можливість

свавільно визначати, кому світить вища освіта, а хто лишиться на вулиці. Тож поставити мені відмінну оцінку та в такий спосіб забрати у декана біофаку одне із проданих місць голова комісії з мови та літератури, звісно ж, не мав права і мусив поставити мені "хвилясту лінію". Що це таке? А це, власне, той спосіб, яким "знешкоджували" занадто грамотних, які таки примудрилися написати твір без жодної помилки у граматиці чи пунктуації, – хвилястою лінією екзаменатор підкреслював будь-який відносно довгий абзац у творі, і це означало "стилістична помилка". Стилїстика, м'яко кажучи, не є точною наукою, тож хвиляста лінія могла виникнути будь-де, і оскаржити це було неможливо.

Двобій Олександра Даниловича проти комісії заради якогось нікому не відомого абітурієнта тривав цілих дві години! Зрештою, переламати мовчазну деканську змову, що діяла роками, вдалося вкрай радикальним і несподіваним аргументом – Пономарів пригрозив комісії публічним скандалом у пресі. Допомогла тема мого твору – я написав про те, що мені було справді цікавим, а саме про творчість дисидентів-шістдесятників. Про це тоді навіть дорослі писали ще зовсім не багато (надворі 1990-й рік, багато творів дисидентів тільки-но вийшли з-під заборон КДБ, і ми запоем читали не доступні раніше тексти). Тож після двогодинних дебатів Олександр Данилович пригрозив деканові філфаку: якщо мені вліплять "четвірку", він опублікує мій твір як літературознавче есе у "Літературній Україні", а в кінці допише, що на рівень абітурієнтського твору в КНУ цей текст "не дотягнув". Загроза була цілком реальною, тож комісія здалася – і я, попри "деканські списки", отримав омріяне право на освіту.

Звісно ж, чутки про епохальний двогодинний двобій професора Пономарева проти всієї комісії розповзлися гуманітарними факультетами. Люди, які ніколи в житті не зробили нічого безкорисно, шукали пояснення його поведінці, зрозуміле для них – і, зрештою, знайшли: адже мос по батькові "Олександрович"! І в документах сказано, що батько десь-колись давно помер... Ну звісно ж, заради кого

професор міг так воювати проти всієї системи – тільки заради свого позашлюбного сина! У головах примітивних корисливих людей все нарешті стало на місця, світ знову став пояснюваним у межах їхньої системи координат, а за Олександром Даниловичем закріпилась слава ловеласа, який замолоду непогано погуляв і от тепер має проблеми... Олександр Данилович, його вірна дружина пані Рая та моя мама – їхня одногрупниця й подруга впродовж десятиліть – разом дружно реготали, переказуючи ці філфаківські "міти та легенди". Тим часом за рік по тому плітки про "байстрюків Пономарева" набули нового розвитку.

Мій друг Олесь В. був робітником заводу "Антонов" і активістом заводського осередку Народного руху та "Просвіти". Саме через громадську активність я познайомив його з Олександром Даниловичем, і професор вирішив допомогти хлопцеві вирватися з пролетарів в освічену верству. Олесь пішов вступати на філологічний, де знаному професорові було зовсім не важко занести його до тих самих "деканських списків". Але список списком, а все ж іспити треба скласти бодай посередньо, із базовою ж підготовкою у хлопця із заводу було, м'яко кажучи, не ідеально. Тож добрий Олександр Данилович був вимушений "очей у Сірка позичати" і просити всіх екзаменаторів врахувати нерівні стартові можливості та виявити до хлопця "із народу" певну поблажливість... Олеся буквально "за вуха" протягнули на прохідний бал, і раптом звернули увагу на збіг – новий протеже професора також по батькові Олександрович! І також напівсирота без живого батька! "Пазл склався" у немудрих головах, і на Олександра Даниловича почали дивитись зі слабо прихованою заздрістю – ого ловелас, ото погуляв замолоду! До веселих жартів колишніх одногрупників-філологів на чолі із професором додалась ще одна тема, а "байстрюки Пономарева" у цьому малому колі, де всі чудово знали про напрочуд високі моральні якості Олександра Даниловича, стали тим, що в наші інтернетні часи назвали б "мемчиком".

Таких, як я та Олесь, кому Олександр Данилович допоміг "проломити систему" та отримати омріяну освіту, був не один десяток. Не всі історії були такими яскравими та не щоразу народжувались нові міти, але життя десятків людей могли скластись зовсім по-іншому, якби не професор. Тож коли наразі я, кандидат наук з морської біології, пишу ці рядки на борту першого в історії незалежної України науково-дослідного криголама "Ноосфера", який готується під моїм проводом вийти у свою першу Антарктичну експедицію, в цьому є чимала частка заслуги людини, зовсім далекої від біології та полярних справ – українського філолога Олександра Даниловича Пономарева. Його "байстрюки" пам'ятають ту роль, яку він відіграв у їхніх долях і пронесуть цю вдячність крізь усе життя.

ВЕЛИКИЙ ЗАХИСНИК МОВИ

Походження славного імені Олександр нагадує мені, що велич людини – у звершеннях заради людей. А людину створила мова. За Гумбольдтом, людина думає, відчуває і живе тільки в мові. З Олександром Пономаревим мене звела любов до нашої рідної солов'їної. Але не лише це високе почуття, бо обидва ми, за фахом словесники, були (?) не просто поведені на українській мові, а свідомі своєї відповідальності за її долю і у плеканні й захисті її особливостей убачали своє фахове покликання. "Велич професії в тому, що вона об'єднує людей", – стверджував у "Планеті людей" А. де Сент-Екзюпері. А набралось нас у кінці 80-х таких чимало, щоб почуватися серцем спілки, що її "ТУМени" – і це когось лякало – озивалися з багатьох країн, із-за морів та океанів.

Незвично й тяжко мені писати про свого приятеля та одностудця у минулому часі, бо його голос, виразні інтонації, усмішка, жарти, *доводи*, смислові *наголоси* живуть у мені як органічний складник мене самого. Свідомо не пересичую цей текст іншомовними словами на взір *аргументи* й *акценти*, щоб не тривожити *модерним репом*, вибачте, *сучасною музикою* лексичних позичок тінь близьких нам обом у мовній релігії Б. Антоненка-Давидовича, М. Лукаша, А. Бурячка, В. Німчука, С. Караванського, І. Ющука, І. Вихованця та їм подібних. Життя йде далі, і найкраща пам'ять про дорогих нам людей – бути такими, як вони, не забуваючи й того, що безсмертя людині дає її мова.

Я чую, як звертається до мене Олександр Данилович на ім'я, бачу його лагідну усмішку, бесідную з ним про те і се. Цікавий же він співрозмовник – стільки всього пережив і перечитав, на все має свою думку і несподіваний погляд. Він таке розкаже! (До речі, *розкаже* – дієслово майбутнього часу,

а теперішнім позначають і минуле, і майбутнє.) Відчуваю щиру приязнь колеги, його настроїв тонкого веселуна, іноді гострого на язик пересмішника, завжди проникливого, емпатичного, інтелігентного, незлого до своїх найзатятіших недругів, хоч би які епітети та метафори він їм клеїв (о, то унікальна поетика!), душею прихиленого до людей і України. Якщо він і сердився, то так по-доброму, що не любити його було просто неможливо. За 30 років нашої співпраці ми жодного разу так і не посварилися, бодай для того, щоб тим підтвердити нашу приязнь, що їй, як і в подружньому житті, чвара інколи корисна як випробування на міцність. А погляди наші, бувало, й розходилися. Утім, люди цікаві одне одному тим, що вони різні. Спитаймо про це у близнят...

Певен, що поки я дихаю, дихатиме і єство п.Олеся – вірника, будівничого, оборонця Мовного Храму і Держави Слова. Того Храму, в якому хтось чинить блюзнірство, і то нерідко через недомисел, здуру. Тієї Держави, де, попри її строгий кодекс законів, розвелось чимало хуліганів і дебоширів. А може, ми – гнана конфесія без претензій на права Ватикану? Наша віра в націстворчий потенціал мови має чимало недоброзичливців і злісних ворогів. За її святощі полягли мільйони українців. Дехто й сам себе спалив. За неї нас і досі вбивають...

Та я дбаю, щоб єство мого любого колеги дихало й після мене, бо чи не в кожній другій лекції згадую його ім'я, посилаючись на його праці, і то не просто з пошани до авторитету неабиякого знавця тонкощів української мови, викінченого стиліста, а з практичної потреби. Вишколюю я перекладачів, а професор О. Пономарів і сам був – про це добре знають у перекладацькому цеху – майстром художнього перекладу.

Таким, що його тексти читаються, як жива вода з чистого джерела п'ється. Ніде правди діти, мушу пропагувати його напрацювання і через біду національного масштабу, бо в університет приходять школяр, вимуштруваний суржикомовними вчительками на недосконалих підручниках –

неозвучених, якихось глухонімих. Наш вступник вишколений ЗНОшниками на взір того розкрученого в Павутині як *бренд*, а по-тутешньому *торгова марка* чи *гатунок*, чії почитні посібники "Українська за 20 уроків" і "100 експрес-уроків української" насторожують уже своїми назвами. Що за стиль? Не можу уявити собі, щоб знаменита "Стилістика сучасної української мови" О. Пономарева (тричі видана) і підручник "Сучасна українська мова" (чотири видання), де він співавтор і редактор, раптом втратили на титулі іменник і подавали прикметник на чужий манір. Ми ж бо не кажемо "Ти хто – український?" "Ти російський чи англійський?" "Ти французький чи італійський?" "Ти іспанський чи португальський?" Та хай би весь світ так казав – ми і наша мова особливі. Для мене Європа починається з плекання розмаїття й самотності. І попри всі мандри, в яких я начувся наріч і говірок, – з Києва. У цьому сенсі вважаю нашого мовознавця великим європейцем. Його рідне місто Таганріг, передане Росії 1924 р. постановою ЦВК разом з Шахтами, коли б воно повернулося з Азії в Україну, мало би поставити йому пам'ятник на площі його імені.

Відколи журналістика і філологія в нашому університеті вирости аж так, що розбіглися по різних корпусах, вони не перестали бути сестрами. В обох інститутах, зокрема, сповідують тезу, що фахівець починається з особистости. О. Пономарева часто можна було бачити у стінах Інституту філології, де його цікавила не тільки україністика, елліністика і славістика (він-бо грецькою та чеською мовами говорив шпарко), а й життя інституту, люди, до яких він тяжів. Співробітники катедри мови та стилістики Інституту журналістики, що її ще на факультеті журналістики заснувала 1972 р. співавторка мого наукового наставника В. Коптілова А. Коваль і яку в 1988–2001 рр. очолював О. Пономарів, відомі в університеті як безвідмовні консультанти. Дуже близькою серед них була мені О. Пазяк, яка долучилася до О. Пономарева в Раді нашого університетського Товариства української мови невідовзі

після його створення в 1989 р. Разом з О. Пазяк я підготував брошурку "Ази грамоти", яка не раз передруковувалася в газетах і ходила у відбитках пам'яткою серед студентів, а ще й шпаргалкою на вступних іспитах. Коли 2004 р. Ольги Михайлівни не стало, журнал "Дивослово" з моєї подачі пом'янув її в ч. 4 за 2005 р. передруком уривків з того буклету.

На всіляких збіговиськах нашого кола – конференціях, захистах, зборах, конгресах, святах, посиденьках – тягло мене до Пономарева магнітом, бо, сидячи поруч, я міг почути якийсь цікавий коментар, влучне слівце і про щось запитати. Тішуся тим, що мій старший колега теж нерідко підсідав до мене, щоб поділитися якоюсь думкою і чимось у мене поцікавитись. Ні, ми люди виховані, говорили так тихо, що ніхто не чув і не дорікав. То навіть не шепіт був, а якась майже беззвучна мова ХХХІ ст., потік флюїдів, хоч мовою можна вважати й міміку та рух очей слухача. Мова – це й усмішка немовляти у відповідь на твою – річ, яку часто забувають дорослі нечеми. Хіба ж воно немовля? Це ж ми, дорослі, скупі на усмішку, справжні недоріки.

Природно, що в нас випрацювався і свій лексикон з недосяжними для інших ідіоматикою, підтекстами, конотаціями. Утім, до того веселого жаргону причетні ще три поважні любителі мовних тонкощів, розваг і витівок. Відкрию тут одну таємницю із життя Інституту української мови НАН України, де О. Пономарів був частим гостем у 2000–2009 рр. за мого сумісництва у відділі соціолінгвістики. Його й раніше там добре знали, адже він майже 15 років, ще у 1961–1976, працював в Інституті мовознавства ім. О. Потебні, і світлий дух його відтоді не покидав академії, у коридорах якої всі віталися з ним підкреслено шанобливо.

Бодай раз на місяць-два в кімнатці О. Задорожного – відповідального секретаря редколегії журналу "Українська мова", людини без наукового ступеня, але редактора від Бога, з дивовижним чуттям стилю – збирався після роботи вузький чоловічий гурт, щоби поговорити про мову й життя. Яких тільки неологізмів, "груків", смислових мотрійок тут не

придуманого! Хоч би й на позір безглузде "всерйоз потеревенити" – про зміни у вимові, масове недочування, суржик, міління слів, апокрифи, різнотлумачення Біблії, про те, що "ніхто не любить нашої України так, як ми, українці, її... не любимо"... Кому не подобається словосполучення, перекладу: у неофіційній обстановці обговорити важливі питання розвитку мови українського народу й актуальні проблеми швидкоплинної дійсності. А складнощі були й у заснованого 2001 р. академічного журналу, збільшувати наклад якого задля поширення нових знань і призабутої спадщини нам доводилося, окрім іншого, власними коштами. Коли для діла ми затівали полеміку, в ній справді народжувалася істина, бо доводи вичерпували все, що напрацювали в тій чи тій галузі мовознавці. Не пам'ятаю, щоб на якійсь із багатьох конференцій, де я побував, панувала така невимушена дружня атмосфера. Тон задавали два членкири: директор В. Німчук і король граматики, "наш любий штунда" І. Вихованець, обидва трудоволіки-стаєри в науці та світочі моральних християнських цнот. Говорили й про Бога, історичну долю нації, поезію, політику, жінок, мужів кращих. Іноді на свято або чийсь день народження мене як наймолодшого посилали по закуску, щоб "опрацювати", розливши в келихи, "нові надходження" (термін В. Німчука). На "симпозіум" (в обох його значеннях) зазвичай більше нікого не кликали, хіба що траплявся П. Білоусенко із Запоріжжя чи В. Мойсієнко із Житомира. О. Пономарів був душею тієї "тусівки" і завжди на вустах, коли не міг до неї долучитися. Йому одному, позаштатному, дозволялося не складати "кворум", отож до якоїсь фахової проблеми доводилося повертатися, щоб почути його умотивовану думку. Тепер я сирота без цих чотирьох надзвичайно приємних людей, подвижників нашої справи, адже це була одна з найкращих компаній у моєму житті. І напевне найграмотніша, у якій "на ходу" у живій бесіді можна було багато чого з'ясувати й навчитися. Коли як перекладач, редактор, наставник шукаю тепер доводів і консультантів,

стикаючись із якимись складними чи спірними випадками у правописі, вимові, синтаксисі, слововживанні, то щоразу згадую, з якою легкістю міг я зателефонувати Олесю Даниловичу чи директору Інституту української мови НАН України та отримати необхідну відповідь, а ще в подарунок бадьорий настрій і наснагу.

Я не належу до когорти фахівців з проблем українського правопису і дуже різко відреагував 2002 р. статтею "Квантова генеза розкопок інтеграла в орфографії" на спір фізика М. Стріхи з істориком П. Толочком. Підтримав, природно, М. Стріху як перекладача, свого брата-практика. Закликав не вестися на тріскотню, що її здійсняли політики (читай: аматори-дилетанти) навколо наукових мотивацій, а довіряти тим небагатьом, обраним для справи Богом, хто життя своє поклав на те, щоб зрозуміти закони письма й вимови.

Усе ж тішуся тим, що О. Пономарів і В. Німчук довіряли моєму чуттю перекладача із західноєвропейських мов і час від часу допитувалися у мене, у мить нагальної потреби, було, й по телефону, як краще перекласти якесь слово чи вислів. Особливо цікавило обох, як вимовляють іноземці свої прізвища та імена, географічні назви. У перекладі з цим досі чимало нерозв'язаних задачок, з'являються нові й нові. Ціна хиб тут дуже дорога: вони обертаються руйнацією підвалин мови, її ладу, структури, зрештою витісненням її з неї самої та стіною непорозуміння між поколіннями. У нас немає органу на кшталт Французької академії, ані мовного завзяття чехів, отож роль постійної мовної служби – разом із надіями у межах визначених завдань – має покладатися на Правописну комісію. А її ж, було, "згори" й розганяли та *нашпиговували* бозна-ким! Мені таки вдалося переконати метрів нашого правопису, що англійці, на відміну від італійців, які легко вимовляють *стаккато*, ніколи, навіть на зіткненні слів, не подвоюють у вимові приголосних, отож писати дві там, де один звук, нерозумно. Тепер за оновленим правописом 2019 р. пишемо *Керол, Текерей, Дікенс*. Але *Дікен3 – Чарль3*, після сонанта в автентичній вимові йде звук дзвінкий в обох

випадках, а ми й досі глушимо його, бо так звикла чути Росія, яка римує *смах* і *снєг* у перекладі "Дзвонів" Е. По. *Бернз*, *Джеймз*, *Гопкінз* – з того самого ряду. На жаль, поважна комісія цей довід поки що не сприймає. А з ним і чимало інших. Тому серед тертих перекладачів панує мода навзаєм не чути метрів орфографії та йти всупереч затвердженій нормі. Зрештою, це дискредитує обидві сторони, для яких мова – не лише предмет та матеріал, а й засіб порозумітися.

Маючи викінчений слух, гідний Моцарта, Паганіні та Карузо, а ще й дар поета, О. Пономарів чув музику нашої мови й не терпів, коли їй, солов'їній, накидають невластиві звукосполуки та інтонації, чужинські дієзи й бемолі. У мелодиці та ритміці слів він ставив найвищу планку насамперед перед собою. Проте й дивувався нашому звиклому різномов'я середовищу тим, що напівжартома, із властивою йому дитячою безпосередністю сприйняття гармонії та драм світу, в якій і натяку не могло бути на якусь неделікатність, радив професору *Арнольду Панасовичу Грищенку* поміняти заради природности звучання ім'я собі або синові *Тарасу Арнольдовичу*. Стриманий мовознавець міг на таке лише усміхнутися. Ображатися на п. Олесь взагалі було неможливо, такий рідкісний для дорослих заряд щирості він у собі носив. З Тарасом я провів місяці стажування в Англії, відтак роками перемовлявся в альма-матер, але ніколи не помічав, щоб допитливий історик від свого імені хоч якось страждав. Навпаки, він ним пишається і своєю працею наповнює його змістом. Проте чуття й мені підказує, що в музиці імен є своя семіотика. Годі забувати, що власне ім'я, як казав Р. Барт, – король означників.

Щороку, знайомлячись зі списками нових студентів-перекладачів, помічаю, що десь чи не кожному десятому на потоці "кораблику", що його "як назвеш, так він і попливе" у життя, попсували наймення коли не царські писарі-держиморди чи байдужі батьки, то паспортистки. Що їм авторитет довідників на взір академічного "Власні імена людей" Л. Скрипник і Н. Дзятківської! Чи Бюра лінгвістичних

експертиз у НАН України! Це ж комусь можна було б відсудити собі за глум над іменем кругленьку суму та повчитися в Оксфорді чи Сорбонні! Тут вам у вишиванках і Полівода (козацьке Паливода), і Аріна (Орина) Кухаренко, і Гаврілова, і Данііл (Данило), і чого тільки нема! Я й роздумую: чи взяв би я перекладача з таким тавром неграмотності на роботу? Хіба дійсний диплом філолога (журналіста) з помилкою в імені? Хіба це не фальшивка? А як розцінюють такий розбій у Державі Слова правники?..

О. Пономарів добре розумів, що закони мови народу, відточені століттями її розвитку, не залежать від чийось примх і смаків. Нікому не дано їх порушувати, нівечити свою мову і передражнювати чужі. Завдяки йому я прихильник послідовної гармонізації в перекладі чужомовних топонімів, людських імен та прізвищ. Та й узагалі озираюсь на білорусів, а не на англійців, які пишуть *Ліверпуль*, а читають *Манчестер*, – ставлю закони вимови попереду правопису, сиріч тяглогового коня поперед підводи.

Мова – душа народу, кажуть нам з дитсадка, а що її сольфеджіо напрочуд стійке – забувають. Вже третє століття маємо звук і букву Ф, а все одно чуємо від простих людей: "*Що за хвокуси, Хведю?*" Іспаномовний світ запозичив собі слово *sputnik*, а як він його вимовляє? Так само, як і *спасибі*, бо нема в них у лексиконі слів на *sp*, зате є тисячі на *es*, зокрема й самоназва Іспанії. Чуємо від них: *еспасибі*, *еспутник*. Фіни не годні вимовити двох приголосних на початку слів, тому Христос у них – *Рісті*. Ми ж нашу *Христину* перейменовуємо на *Крису*, ніби розпинаємо на *кресті*, "щоб було, як в Європі" (а насправді, як у Росії, де є *крест*, хоч і залишилися *християне*, щоб відрізнитися від *крестьян*). Англійці ніяк не вимовлять *ps* і *kn* у словах *psychologist* і *knee* – це, як пояснює К. Тищенко, рудимент докельтського часу, коли в Британії жили угро-фіни. Російська цариця Катерина II писала *исчо*, бо була німкеня, а німці *щ* (*шч*), хоч убий, – не вимовлять. Англійці теж так кажуть: *Кресчатік*. Тут знову *кр*, а не *хр*, хоч був то *Хрещатий яр*. Більшість же наших "англійців", як

називаємо ми академгрупи, ну ніяк не потрапить вимовити *question* і каже *квешчен* (замість *квесчен*). Та що там студенти – прислухаймося до себе, колеги! Це ота сама *паляниця*, вимова якої *паляніца* видавала агентів НКВС, засланих в УПА.

У монографії з історії нашого університету є куценький абзац про Товариство української мови. Без дат та імен. А зусиллями тієї нашої півтисячної спілки з благословення ректора В. Скопенка, який входив до Головної ради тоді 140-тисячної організації, в університеті на початку 90-х проведено широкомасштабну мовну реформу. То був період, коли наш університет у Київграді представляло дев'ять депутатів. 1992 р. Київград за поданням комісії з національних і мовних питань, в яку пішли працювати проф. А. Погрібний і я, перевела київські школи (близько 400) на українську мову. Газета "Київський університет", редактором якої упродовж багатьох років був О. Пономарів, у числі 32 від 22 грудня 1989 р. сповіщала про установчу конференцію університетського ТУМ і оприлюднювала ухвалу конференції трудового колективу "про вступ КДУ до Товариства української мови на правах колективного члена". З року в рік багатотиражка детально висвітлювала діяльність Товариства, проведення ним звітних і наукових конференцій, творчих конкурсів з українознавства для молодих учених, друкувала наші звернення, полемічні статті, оголошення про масові заходи, давала репортажі зі знімками тощо. Журналіст В. Довгич і я разом з Д. Павличком і Ю. Оробцем видавали самвидавом ще й перші числа газети "Слово", а в кінці 90-х був у нашої спілки і свій "Вісник" (сюжет про це подала студія "Толока", див.: <https://www.facebook.com/Tolokastudio/videos/359989659083585>). До речі, дві станції метро в Києві, "Дорогожичі" й "Житомирська", названі так за поданням університетського Товариства. Щосереді працював при ньому і міський термінологічний семінар. Оголошення й вивіски в місті ми добряче почистили.

У Раді ТУМ університету були професори О. Пономарів (мовознавець), К. Тищенко (мовознавець), В. Перга (фізик),

А. Алексюк (педагог), В. Савченко (математик), М. Ляшенко (радіофізик), О. Вакуленко (фізик), А. Катренко (історик), С. Ішук (географ), В. Хижняк (філософ), Л. Кадомцева (мовознавиця), Л. Масенко (соціолінгвістка), Л. Паламар (мовниця), В. Стецюк (географ), Л. Шевченко (мовознавець), А. Мокренко (оперний співак), А. Юрачківський (математик); доценти Д. Голда (біолог), В. Нероденко (геолог), О. Пазяк (мовознавиця), В. Одарич (фізик), В. Зуй (біолог), Ю. Бандура (літературознавець), Г. Гриневич (фізик), О. Мацько (мовниця), О. Бас-Кононенко (мовознавиця), В. Кривдик (фізик), В. Лавренюк (математик), О. Суховій (мовниця), Н. Погоріла (біологиня), О. Сидоренко (мовниця), І. Федірко (філософ), Л. Шурко (фольклорист), наукові працівники Ю. Тарануха (астроном), В. Петрук (кібернетик, історик), Н. Поклад (українознавиця, поетеса), В. Северин (біолог), В. Куєвда (етнопсихолог), О. Руда (соціолінгвістка) та інші, а також студенти й аспіранти.

Усе це дуже активні й свідомі свого покликання люди, у колі яких О. Пономарів почувався своїм і мав неабиякий авторитет як мовник та людина. На його репутації анітрохи не позначилося навіть те, що він у числі 6 із 25 членів Правління всеукраїнської організації підтримав восени 1991 р. ідею П. Мовчана перебрати на себе Товариство "Знання" і обернутися на "Просвіту". Як то було і що з того вийшло, писали газети (див., зокрема, посилання у моїх роздумах "Уроки метаморфози", що їх Донецьке ТУМ опублікувало в книжці "Ми йдемо", Донецьк, 1998, с. 211–223).

Ми й далі продовжували йти своїм шляхом. Та якось напередодні Революції Гідности, коли Міжнародна асоціація українців готувалася провести в Києві свій 8-й Конгрес (на який уряд не дав ні копійки, а Росія прислала найбільшу делегацію, і то на диво – як для мене, тодішнього вченого секретаря МАУ, – ідейно монолітну...), у наш університет, традиційну опору МАУ в сенсі рівня доповідачів (і надання залів для роботи секцій), завітав (версія: зателефонував) наш давній знайомий Д. Табачник. Умить без жодних пояснень

щезли імена історика В. Сергійчука і моє зі списку редколегії "Київського університету". А далі в Товариства спішно забрали, як було офіційно оголошено зібраним для цього спантеличеним членам нашої Ради, "незаконно надане В. Скопенком приміщення", яке треба (випхавши з нього наші меблі, техніку, унікальну книгозбірню та реліквії) негайно "переобладнати в кімнату відпочинку для водіїв"...

Що напишуть про професора О. Пономарева в історії університету? І в історії нашої словесности? Хоч би що написали, ніщо не передасть того щемного образу, який носять у собі люди, що були ошасливлені його увагою, сприймали його серцем, зблизька знали й любили. Агов, поети! Музиканти! Художники! Кіномитці! Може, вам удасться те, на що ні історія, ні філологія не здатні?

РАТАЙ СЛОВА

У середині 1970-х катедра стилістики факультету журналістики тоді Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка була куратором нашого студентського курсу – від перших днів його навчання. "Виховники" переймалися проблемами вчорашніх школярів і "робітфаківців", яких було чи не половина, намагаючись бути не так формальними наставниками, як насправді старшими порадиниками, а то й помічниками. Попри офіційний статус відносин, між викладачами і студентами склалися доволі-таки довірливі, дружні взаємини, що виходили за межі, сказати б, обов'язковості спілкування. Проте вони, ці взаємини, не надто позначалися на вимогливості й об'єктивності наших кураторів під час аудиторних занять і сесій. У цьому, як бачиться тепер мені, так само була стилістика виховництва.

Одним із тих, хто, певно, одразу знайшов мову зі студентами вельми амбітного курсу, був Олександр Пономарів. На ту пору молодий викладач, він зумів вибудувати рівну довірливість у стосунках, викликаючи повагу не тільки безумовними знаннями, а й суто людськими якостями, привітністю і доброзичливістю. Олександр Пономарів не обмежувався "виробничим" спілкуванням, був відкритим для дискусій, знаходив і пропонував те, що могло зацікавити спраглих до нового студентів і що, напевно, було для нього важливим. Уродженець українського (на чому принципово наголошував) Таганрога, Олександр Пономарів делікатно, як умів, однак повсякчас, повертав до проблем мови, її стану, до необхідності боротьби за чистоту української, насамперед у публічній сфері. Так само і в журналістиці, якій відводив авангардну роль у пропагуванні всього національного. Таке осердя притягувало, формувало студентське коло, покоління майбутніх журналістів, які сказали згодом своє слово

у процесах відновлення Української незалежності, під час наступних, наріжних для України, подій.

Олександр Пономарів цінував людські стосунки, стежив за професійною долею і зростанням вихованців, надалі тримаючи з ними зв'язок.

Пригадую і свою історію після завершення навчання в університеті, коли вже працював в одному з видавництв. Якось задзвонив робочий телефон. Телефонував Пономарів. Він прочитав мою публікацію в київській газеті "Молода гвардія", тож і вирішив поділитися думками про неї. Похваливши автора, думаю, більше для "годиться", Олександр Данилович перейшов до, напевно, основної теми й мети дзвінка – почав розбирати мовностилістичні огріхи матеріалу. Я досі з удячністю пам'ятаю той "урок після уроків". Урок не лише мови...

Згодом ми продовжили співпрацю з Олександром Пономаревим у республіканській газеті "Молодь України". Університетський викладач став автором іменної рубрики у нашому часопису, де давав поради щодо правильного вживання українських слів, аналізував мовну практику ЗМІ. Виступи Олександра Даниловича незмінно викликали читацький відгук, мали велику пошту. Чимало з дописувачів, знаю таких і серед колег-журналістів, укладали з його газетних публікацій зошити і навіть "самвидавні" книги – своєрідні посібники-порадники з української, яких бракувало, та й нині не вистачає.

Багато років Олександр Пономарів очолював катедру мови та стилістики Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. Його учнями є тисячі українських журналістів, та й не лише журналістів. Він уважав за потрібне публічно підтримувати тих, хто, на його думку, був кращим чи принаймні достойним, використовуючи для цього власні високі авторитет та ім'я. Десь перепадало і мені, хоча тих авансів не відбути...

Останні роки я мав можливість працювати поруч з Олександром Даниловичем. Ми багато спілкувалися, і наші

розмови, сподіваюсь, були щирими й довірливими. Я захоплювався ясністю і мудрістю його думок, його розумінням, у тому числі, суспільно-політичних процесів, проблем державотворення. А ще – несхитністю в обстоюванні Українського Слова, для якого він був не просто адвокатом, а захисником-ратником, воїном, для якого у борні за Слово не було стилістики напівтонів і напіврішень.

Багато зусиль Олександр Пономарів доклав до пропагування проекту нової редакції правопису української мови для відновлення української мовної традиції. На це була спрямована його багаторічна робота заступником голови Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Т. Г. Шевченка, в Українській національній комісії з питань правопису; цьому він присвятив численні виступи в масмедіа, які мали значний суспільний резонанс.

Віддаючи належне вагомому внескові Олександра Пономарева у захист і розвиток української мови, державотворення, 2021 р. Конфедерація журналістських організацій України ініціювала присвоєння видатному українському науковцеві, мовознавцеві й журналістові звання "Герой України" (посмертно). Влада думає...

Олександр Пономарів був надзвичайно уважним до колег, до їхніх звернень і прохань. Знаю це так само по собі. Коли ми готували збірки спогадів про Анатолія Москаленка, про інших наших колег, Олександр Пономарів, відгукуючись на прохання укладачів, ніколи не барився, згадуючи тих, з ким працював, кого знав, щирим, теплим словом. Тепер згадуємо про нього...

БУДІВНИЧИЙ НАЦІЇ

Олександр Данилович Пономарів – непересічна особистість у гуманітарному, культурному просторі України, знакова фігура в науковому, освітянському полі, глибока й цікава постать у звичайному життєвському морі. Мені пощастило майже 40 років бути поруч з таким неординарним чоловіком, жити, спостерігати за ним у непростому трансформаційному часі, у якому змінювалися ми, відроджувалася історична пам'ять нації, відбувалось становлення української держави в новому історичному вимірі. Олександр Данилович ніколи не займав споглядальної позиції, ніколи не був байдужим до того, що відбувалося довкола. За генотипом він – фундатор, борець духу, за своїми вчинками, ділами – будівничий фенотипу нової людини. У такому контексті спробую коротко сказати, на жаль у минулому часі, про великого українця, свого вчителя і старшого товариша.

Українськість як глибока внутрішня віра

Нормальна людина не може жити без утопії. Віра – це стан критично мислячої людини, яка прагне змінити світ. Маючи дар божий до вивчення мов як інструменту пізнання світу, потужне внутрішнє духовне осердя, Олександр Данилович сповна використовував такий потенціал без галасу й метушні задля становлення нації. У 60-ті роки він займався українізацією національних театрів, згодом – перекладацькою діяльністю, написанням словників, підручників, виступів у засобах масової інформації. Невтомна діяльність у громадських організаціях, безперечно, улюблена викладацька праця – це колосальна багаторічна, титанічна робота для втілення своєї мрії бути повноцінним, повнокровним українцем. Це виклик усіляким космополітам минулого та урок, застереження сьогоденнім горе-

політикам з тупою, небезпечною ідеологією "какая разніца". Внутрішній світ Олександра Даниловича Пономарева – це етичні засадничі постулати національної ідеології. Він знущально розвінчував облудність московської імперської риторики про колыску братніх східних слов'янських народів, аргументовано, науково доводив факт самодостатності, окремішності української мови як соціолінгвістичного феномену, показував нашу близькість і спільність з європейською культурою як цивілізаційною перспективою. Такі принципи сповідував, науково розробляв та активно популяризував Олександр Данилович – учений, науковець, викладач за покликанням та патріот за переконаннями.

Інтелект як інструмент державотворця

Філологічним наукам традиційно відводили роль класичних консервативних гуманітарних дисциплін, які віддалені від виробництва, на внутрішній валовий продукт не впливають. До них ставилися за радянськими мірлами, як і до всієї культури – за залишковим принципом. Це вигідна для країн імперського типу модель суспільного розвитку, яка розмивала самосвідомість, вирівнювала всіх у соціокультурному сенсі під єдиний гребінець. Водночас у радянській національній політиці розвитку та виживання республік-сестер були й окремі послаблення. Завдяки цьому, зокрема, Українське радіо записало до аудіофонду десятки тисяч годин фольклорного пісенного матеріалу, що стало національним скарбом. У той час було видано унікальну історію міст і сіл України. У цьому ряду окреме місце займає "Етимологічний словник української мови". До його створення було залучено Олександра Даниловича Пономарева. Таке видання – переконливий доказ, найпотужніше наукове свідчення самодостатності нації. У сьогоdnішній інформаційній війні з московським агресором – це вбивчий аргумент, що розвінчує шовіністичний концепт існування якогось "єдиного народу", урок сьогоdnішнім псевдополітикам, які тяжіють до опудала малоросійщини. Етимологічний словник є одним із символів державности разом з прапором, гімном, армією, національною валютою.

Олександр Данилович Пономарів став одним з реальних націєтворців, який своїм розумом і талантом прилучився до творення сучасної української держави.

Інформаційний простір як ціннісно-орієнтаційний феномен

Я вдячний Богу за те, що після закінчення університету Шевченка опинився на Хрещатику, 26 у редакції інформації Українського радіо, де згодом став одним з фундаторів сучасного національного інформаційного простору. Така місія для мене була природною, передавала мій внутрішній стан, мої переконання. Вони формувалися через батьківську хату, рідну землю, власний життєвий досвід. А в ньому вагому роль відіграв, безперечно, університет, де я набирався, у тому числі, національного духу вільнодумства від Олександра Пономарева – уже авторитетного науковця, блискучого викладача й задиристого інтелектуала-полеміста. Тож установчий з'їзд екологічної асоціації "Зелений світ" за участю Олеса Гончара, що став первістком демократичних перетворень в Україні, перший з'їзд Руху за участю Чорновола, Лук'яненка, братів Горинів, фестиваль української пісні "Червона рута" – це події, які я широко висвітлював не лише як професійний репортер, а й співучасник тих історичних перетворень, що були мені близькі за духом. Після відродження незалежності України, до якого я долучився разом з командою реформаторів, патріотичних журналістів, почалося моє кар'єрне зростання. Будучи президентом Національної радіомовної компанії України, я виробив засадничі принципи діяльності найпотужнішого національного радіомовника як суспільної інституції, що формує нового українця, своєрідний духовний код нації, соціально вмотивовану, патріотичну аудиторію. В етері з'явилися знакові авторські програми Володимира Яворівського, Павла Мовчана, Анатолія Погрібного, Володимира Сергійчука. Безперечно, не можна уявити тогочасний етер без авторитетного вченого, мого улюбленого викладача Олександра Пономарева як співавтора, експерта, поважного гостя численних освітніх, науково-пізнавальних програм. Це були неймовірно цікаві часи, важка щоденна робота на

інформаційній ниві, яка формувала суспільну свідомість за класичними канонами історичної пам'яті, мови, духу, традицій. Українці відчули себе господарями у власному національному домі, і дві революції, що відбулися за короткий історичний відтинок, мають виразний не соціально-економічний, а світоглядний характер. Сила духу підняла український народ на захист рідної землі у війні проти московських ординців, що тимчасово окупували нині частину нашої території. Історична заслуга у формуванні новітніх ціннісних імперативів сучасної України, її незбореного духу належить і Олександру Пономареву.

Новий український правопис – чинник повернення історичної пам'яті

Після відновлення незалежності почався процес становлення державних інституцій, повернення історичної справедливости. Актуалізувалося питання щодо удосконалення українського правопису. Олександр Данилович був членом робочих груп, комісій, вів спеціальні програми на радіо, де ґрунтовно, на науково-теоретичному рівні відстоював глибинну сутність природи української мови, її очищення від намулів, нашарувань російщення, яке мало ідеологічне підґрунтя й виконувало маніпулятивну функцію на користь тези про єдність слов'янських народів. Це той самий постулат, що піднесений нині імперською Росією в ранг державної політики та використовується як інформаційна зброя проти України. Сьогодні, на жаль, у денаціоналізованому інформаційному просторі практично ніхто не бореться проти таких загроз. Більше того, у неприхованій формі через кіно, культурну сферу просувається геном малоросійства. Якось, у студентську пору, під час літньої сесії в спекотний день ми вийшли з Олександром Даниловичем на вулицю Богдана Хмельницького (тодішня Леніна), що поруч з нашим жовтим корпусом університету, попити холодного квасу з бочки. Навпроти, на горішній частині висотної будівлі проєктного інституту, був розміщений величезний напис – "Победа коммунизма неизбежна!".

– Чому вони нам, Вітю, погрожують?! – влучно і рішуче сказав Олександр Данилович. У цьому була його внутрішня сутність, світоглядні переконання й непоступливість принципами. Категоричне неприйняття Олександром Пономаревим у будь-якій формі чужинської ідеології як ворожої, антинаціональної – ще один урок сьогоднішнім політикам-популістам.

Науковець і трибун

Олександр Данилович належав до тієї частини національної еліти, яка постійно збурювала громадську думку, була вулканічною силою національного духу. Йому боліло все українське, усі сфери життя – від спорту до високої політики – для професора Пономарева були пронизані чутливим сприйняттям відповідальності за долю країни. Він надзвичайно серйозно ставився до просвітнянської роботи, активно просував процес українізації у вишах, обурювався, що перехід на викладання рідною мовою на гуманітарних факультетах університету Шевченка відбувається повільніше, ніж на природничих. Мені доводилося брати участь разом з ним у різноманітних заходах, зокрема в межах громадської ініціативи "Українська альтернатива", що була створена як платформа протидії режиму Януковича. Кожен виступ Олександра Даниловича на зборах "Української альтернативи" був для нас знаковою подією – яскравий, проникливий, науково переконливий. Він залишався принциповою людиною зі своєю твердою позицією. Після приходу до влади бандитського режиму Януковича мені, природно, довелося залишити з ідеологічних переконань Українське радіо. Миттєво змінилася мовна політика Національної компанії, з етеру зникли авторські програми українського спрямування відомих державних, політичних, культурних діячів. У передачах пізнавально-просвітницького характеру з'явилися замовні експерти-пройдисвіти, що перекручували українську історію, спотворювали мову. Професор Пономарів як знаний науковець, громадський діяч демонстративно пішов тоді з програм Українського радіо. Це був своєрідний виклик тогочасному антинародному режиму.

Професор і товариш

Ми познайомилися з Олександром Даниловичем якось невимушено, легко, природно. Він прийшов викладачем на катедру мови та стилістики факультету журналістики, яка курувала наш курс, уже як відомий науковець. Ми швидко познайомилися і подружилися трохи більше, аніж як викладач і студент. Мабуть тому, що ментально виявилися близькими, хоча і народилися в історично різних регіонах: він у Приазов'ї, я – на Волині. Особливо дружні стосунки у нас склалися після поїздки до Словаччини в межах студентського обміну між Київським університетом Шевченка та Братиславським університетом Коменського. Це був прорив в інший світ, але ми захоплювалися не лише європейською культурою. Як один із керівників групи, Олександр Пономарів просто заворожував своєю ерудицією, інтелектуальною силою і, водночас, простотою та відкритістю у спілкуванні. Зрозуміло, що в нього серед студентів були улюбленці, і я належав до них. Після закінчення університету ми часто особисто зустрічалися з Олександром Даниловичем десь за келихом вина, ходили сім'ями один до одного в гості. Наші дружні вечори проходили у неймовірно доброзичливій атмосфері, затишній оселі, тепло якої створювала Раїса Яківна. Говорили про високі філософські матерії та прості життєвські будні. Це політика, література, українська пісня, оперне мистецтво, історія Греції з її високою цивілізаційною місією. Минали роки, дорослішали ми, порозліталися по світу діти. Під час відрядження до Ватикану я зустрічаюся в Римі з Оленою Пономаревою уже як професоркою Римського університету та власною кореспонденткою Українського радіо, з яким вона співпрацювала, прийнявши мою пропозицію як очільника національної компанії. Збираюся у відрядження до Канади – і Раїса Яківна з материнським теплом готує передачу з домашніми речами для сина Миколки. Через кілька днів п'ємо каву в Торонто з Пономаревим-молодшим, і я ніби уявляю поруч молодого Олександра Даниловича в іншому часовому, просторовому

вимірі, але такого самого розумного, цікавого, дотепного. Після мого повернення в університет, уже як доцента Інституту журналістики, ми часто зустрічалися з професором Пономаревим і практично жодного разу не розходилися, просто привітавшись один з одним, навіть якщо часу було обмаль. Після традиційних коротких запитань про сімейні справи, житейські будні неодмінно поверталися до злободенних, пекучих проблем політичного життя, аналізу інформаційного поля. Влучна, гостра оцінка чергових незграбних кроків української влади, що вміщувалася в короткій традиційній і вбивчій фразі професора Пономарева "кошмар", передавала діалектику нашого сьогоднішнього буття та знеболений стан небайдужої людини, патріота Вітчизни. Я "напувавсь" після кожної такої зустрічі часткою духовної енергії від великого українця.

Історичні епохи без знакових постатей – це звичайна фізична характеристика часу. Люди такого масштабу, як Олександр Данилович Пономарів, наповнюють епоху сутнісним морально-етичним складником і глибинним змістом. Я пишаюся тим, що багато років був поруч з людиною, яка належить до засновників сучасного Українського світу.

УЧИТЕЛЬ НА ВСЕ ЖИТТЯ

Олександр Данилович Пономарів – мій улюблений університетський професор. Його лекції завжди були наповнені не просто систематизованими знаннями про мову та її стилістику, а й безліччю жартів, іронією. Навіть коли здавалося, що професор дивиться у свої записи, він завжди бачив "несанкціонований" рух в аудиторії. І тоді лунало його знамените: "Дівушко! Ви мене чуєте?" Оце *дівушка* я досі чую, хоча мене воно не стосувалося.

Якось на іспиті зі стилістики української мови професор Пономарів вирішив "поганяти" на питаннях. Я дуже готувалася до екзамену, добирала слова під час іспиту, але хвилювалася. Олександр Данилович вислухав мене і сказав, як завжди (з іронією у голосі): "Якби ви були з Луганщини – це було б "відмінно". Але ви маєте знати мову краще". Я забрала заліковку і, похнюпивши голову, вийшла з аудиторії. Але коли заглянула в заліковку, побачила там "відмінно" з автографом улюбленого професора.

Олександр Данилович ще в мої університетські роки став другом. Він приходив на наші студентські вечірки, запрошував наш студентський театр колядувати й просив триматися разом, аби КДБ нас не розтягло на всі боки. Ми разом займалися передвиборними кампаніями: ходили змерзлі київськими вулицями і стукалися до будинків, аби спілкуватися з киянами, бо вірили в необхідність змін в Україні. Словом, були одностудентами. А це є надзвичайно цінним і важливим.

Уже після закінчення університету наші зустрічі завжди були теплими. Я жартувала: "Я досі при Вас добираю слова й не можу вільно розмовляти". Олександр Данилович побатьківськи тепло відповідав: "Тобі нічого боятися. Я тебе дуже поважаю. І не ображайся, що називаю на "ти". Так я спілкуюся лише з тим, кого люблю".

Я теж люблю Вас, Учителю! Світла пам'ять...

УРОКИ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ ВІД МАЙСТРА

У безпосередній роботі ми з професором Олександром Пономаревим познайомились 2011 р., коли на замовлення Національної радіокомпанії України та Укртелерадіопресінституту Олександр Данилович проводив річний курс із культури усного мовлення для радіожурналістів. Гадаю, що я нікого не здивую розповідями про вимогливість професора, проте цікавою була його методика роботи з нами – практиками радіомовлення. Напередодні кожного заняття він уважно прослуховував наші радіоетери, а потім робив "розбір польотів". Прослухати етери півсотні студентів нереально, тому він обрав "улюбленців", до яких поталанило потрапити й мені (протягом року він мені телефонував майже після кожного етеру). Наголоси, особливості вимови, узгодження відмінків, боротьба з росіянізмами – усе це щоразу пропрацьовували на заняттях, а згодом використовували в етері.

На мою думку як радійника, Пономарів передусім був унікальним педагогом зі стилістики і культури саме усного мовлення. Його знання й методичні прийоми мали колосальне значення для формування грамотності цілих поколінь радіоведучих, акторів озвучування, телеведучих. Олександр Данилович не тільки знав особливості ортоєпії, а й добре чув мовлення радіоведучих, відчував найдрібніші відхилення від фонетичних норм і допомагав виправити їх на майбутнє.

Олександр Пономарів – популяризатор високої культури спілкування українською мовою, адже саме завдяки його медійній роботі на Українському радіо та в Українській службі Бі-Бі-Сі мільйони людей дізналися про найпоширеніші

помилки та про те, як їх виправити. І найголовніше, що й після його смерті ті проекти, до творення яких він долучався, живуть. Наприклад, рубрики "Вузлики напам'ять" і "Слово" на Українському радіо – це нинішній скетчком "Лайфхак українською", який уже протягом чотирьох медіасезонів має успіх у слухачів на радіо та глядачів у Ютуб. А це саме Олександр Пономарів запровадив тренд на популярні передачі про мову, що розраховані на багатомільйонну аудиторію, а не тільки на вузьке коло мовознавців.

З Пономаревим можна було сперечатися на заняттях, з ним можна було жартувати і навіть "підкузьмувати" у відповідь. До речі, саме це дієслово "підкузьмувати" (піддівати, підколювати) ми з ним знайшли в лексиконі українських "перчан", коли готувалися до передачі про легендарних пересмішників, авторів журналу "Перець" 1970–1980-х рр.

І ось ця звичка шукати нові й нові старі слова, 100 разів перевіряти наголоси і правила вимови – те, до чого привчив професор багатьох з нас, його студентів.

ІЗ БЕЗМЕЖНОЮ ВДЯЧНІСТЮ...

Я була студенткою Олександра Пономарева 25 років тому. Уже забулися певні деталі, але в пам'яті залишився образ інтелігентного, артистичного викладача, достатньо вимогливого, але водночас дотепного, який умів дуже практично й образно пояснити будь-яку тему, показавши нам чіткий, міцний зв'язок теорії з практикою.

І ось саме цю практичність занять Олександра Пономарева – особливо зі стилістики української мови, яку він у мене викладав – ми цінували найбільше. Як казали в мої студентські роки, "хто навчався у професора Пономарева, "приймати участь" ніколи не скаже". Тут зринають у пам'яті приклади порівнянь і асоціацій, якими Олександр Данилович наочно показував нам недоречність росіянізмів, учив нас говорити і писати правильно: "Кількість становить, а не складає. Складають – дрова!" Він учив нас відчувати і розуміти мову, не зубрити правила, а на практиці відточувати майстерність. Майстерність, коли ти не думаєш про грамотність, а переймаєшся змістом того, що хочеш висловити. Зміст твого тексту, як донести головну думку турбує тебе як автора, бо грамотність доведена до автоматизму.

Це те, за що я вдячна професору Пономареву. За те, що мені легко говорити грамотно, легко шукати інструменти і прийоми, як висловити свою думку, і за те, що процес творення тексту незмінно приносить мені задоволення. Він був вимогливим викладачем, але ми розуміли, для чого ми все це вчимо і як нам це знадобиться в професійному житті.

ОСІННЄ НАДВЕЧІР'Я І ПОСТАТЬ НА ЗУПИНЦІ

Коли 1993 р. я став студентом заочного відділення Інституту журналістики, за плечима уже мав мінімальний професійний досвід роботи на районному радіо. Це була Харківщина, край доволі занедбаний щодо української мови – навіть у районній державній адміністрації у мене насторожено питали, чому це я розмовляю по-українськи.

Розмовляв я рідною мовою, бо така моя природа, а ще й починав писати прозу, а ще ж і на журналіста націлився...

Хоча в інституті стало зрозуміло, що часом мені слід пильнувати свій слобожанський вияв мови. Загалом я вважав себе достатньо підготовленим (ефект Даннінга – Крюгера слід визнати!).

Сучасна українська мова, проте, виявилася насиченою й багатою на відкриття дисципліною. Здається, ще перед першою зустріччю з Олександром Даниловичем серед студентів стали гуляти чутки про вимогливість пана професора. Прізвище "Пономарів" у розкладі занять зі стилістики змушувало студентів дещо напружуватися, адже Олександр Данилович увічливо і водночас наполегливо спрямовував вимову, вказував на огріхи у конструюванні речень, пояснював, чому слово було вжито неправильно... Деяким колегам ставало геть сумно лише при згадці про майбутній іспит...

Але для мене іспит запам'ятався тим, що я впорався із завданнями непогано. (У додатку до диплома зазначено: сучасна українська мова – "добре", практична стилістика – "відмінно". І це завдяки всім моїм викладачам української мови.)

Згадую, що випало мені пояснювати прикметникові форми, які я ілюстрував словами пісні "Пливе човен, води

повен". Але найнесподіваніше було згодом. Виявляється, коли я вийшов з аудиторії, Олександр Данилович мовив подібне до того, що "у цього хлопця вимова така, що він міг би працювати диктором". Він не знав про мою роботу ведучим на радіо, але своїм бездоганним чуттям завважив мої навички. Звісно, я сприйняв це як схвалення моїх старань.

Запам'ятався й такий епізод: Олександр Данилович пояснював важливість правильної вимови і навів власний приклад. Відвідуючи якесь із російських міст, він намагався розпитати дорогу, але (от лишенько!) виявилось, що місцеві погано його розуміли. Тоді він прислухався до їхньої вимови і нарешті отримав відповідь, бо звернувся до перехожого приблизно так: "СкАжите, пАжалста...".

Вже згодом, після інституту, час від часу ми бачилися у Спілці письменників, де я працював, а також під час навчання в аспірантурі. Знаючи, що у професора Пономарева маса учнів, чимало громадських і дослідницьких клопотів, я не набивався з розмовами, хіба що міг перекинутися лише одним-двома словами з визначним і авторитетним мовознавцем. А востаннє я спілкувався з Олександром Пономаревим на автобусній зупинці біля "олівця" – телевізійного комплексу. Він самотньо стояв у плащі, шалику й береті, я підійшов, привітався й назвався. Він сказав, що пам'ятає мене, і, ясна річ, мені спало на думку, що це може бути даниною чемності, бо я ж був лише один серед багатьох його студентів, а бачилися ми давненько. Проте Олександр Данилович мене по-доброму спантеличив, бо уточнив: "Це ж у Вас син Максим?"

Це було востаннє, коли я бачився і розмовляв з ним. Наполегливий і шляхетний, доброзичливий та уважний, патріотичний і багатогранний, Олександр Пономарів залишився в моїй пам'яті саме таким: осіннє надвечір'я і постать на зупинці.

Цей образ і виникає переді мною, коли читаю "Блог професора Пономарева" на українському сайті ВВС або коли беру до рук книгу Стратіса Мірівіліса "Життя в могилі", що її Олександр Данилович переклав з новогрецької.

Робота майстра не канула в Лету. Є учні, є книги, є пам'ять.

ПРО ОЛЕКСАНДРА ПОНОМАРЕВА, ПРОФЕСОРА, СТАРШОГО ДРУГА

Коли помирає близька тобі людина, думаєш, як же так, ще зовсім недавно говорили з ним телефоном, обговорювали якісь події, планували зустрітися...

Й ось його нема.

Олександр Пономарів – визначна постать в українському мовознавстві. Його підручник зі стилістики української мови став новим словом у студіях з практичної стилістики – написаний цікаво, енергетично, іноді навіть дотепно. Його посібники "Культура слова. Мовнотилістичні поради" й "Українське слово для всіх і для кожного" стали добрим порадником для цілих поколінь журналістів й усіх, хто хотів і хоче вдосконалити свою українську мову. Олександр Пономарів усе своє життя присвятив українському слову.

І водночас – і саме на цьому хочу наголосити – Олександр Данилович був (і досі рука не піднімається писати в минулому часі) особливою людиною. З ним було легко й цікаво. Його житейські історії заворожували слухачів – пан Олександр розказував з гумором, згадував найменші дрібниці, що характеризували або людину, або ситуацію. Він знав купу анекдотів, і головне – вмів їх розповідати, бо це теж мистецтво. Згадуються засідання катедри мови та стилістики (він керував катедрою з 1988 по 2001 р.), коли не хотілося розходитись, бо точилися цікаві розмови, в центрі яких незмінно був пан Олександр. Любив оперу й футбол, уболівав ще з 50-х років за київське "Динамо". Обстоював виконання оперних вистав українською мовою, позаяк маємо шедевральні переклади ще з 20–30-х рр. Підкреслював, що, наприклад, Собінов, Лемешев, коли приїжджали до Києва, навіть "Євгенія Онєгіна" виконували українською.

Він був вимогливим викладачем, але водночас безумовним улюбленцем студентів. Авдиторії, де читав лекції професор Пономарів, завжди переповнені, і фіналом цих лекцій часто були студентські оплески. Він був беззаперечним авторитетом – і науковим, і просто житейським. З ним часто говорилося про життєві, здавалося б, дрібні ситуації, але пан Олександр умів дати потрібну пораду. Його публіцистичні виступи були блискучі – багато років О. Пономарів вів програму на радіо, у якій популяризував українське слово, часто друкувався в паперових ЗМІ, вів блог на BBC. І головним нервом його публікацій завжди була мова. Він жив нею та блискуче її знав. Ось так буває в житті – народився в адміністративно російському Таганрозі (пан Олександр завжди підкреслював, що це етнічні українські території), здобув диплом російського філолога, але став українським стилістом № 1. Самотужки блискуче опанував українську літературну мову (латиніст Юрій Шанін розповідав мені під час кави у кафетерії гастроному на вулиці Грушевського, як студент Київського університету Олександр Пономарів разом зі своїм близьким товаришем Володимиром Житником удосконалювали свою українську мову й вимову; для цього вони прорізали в бляшанці з-під згущенки щілину й за кожне суржикове слово або ненормативний наголос кидали туди п'ять копійок, а коли бляшанка наповнювалася, йшли в кафе й весело спілкувалися з друзями).

Блискуче володів новогрецькою мовою, перекладав грецьких письменників, укладав словники (донька пана Олександра Олена продовжила справу батька, в Італії вийшов великий академічний українсько-італійський словник її авторства).

І навіть коли пан Олександр пішов на пенсію, він не раз підкреслював – іде, щоб іще інтенсивніше працювати над текстами. Але підступне падіння – у власному кабінеті, коли працював і потягнувся по потрібну саме тієї миті книжку, – підкосило здоров'я науковця. Та це не вплинуло на творчі плани. Ми зідзвонювалися, професор бадьорим голосом говорив, що скоро знову засяде за роботу...

Важко писати про людину, яка тобі дорога. Важко, бо її вже не побачиш на кафедрі, не поговориш, не розпитаєш. Не почуєш жартів, гострого слова про якихось чиновників-нездар, які тягнуть рідну Україну в морок пострадянщини. Не просто, бо не почуєш пісень, проспіваних душевним (так і хочеться сказати "оксамитовим") тенором, не почуєш студентських оплесків після блискуче виголошеної професором лекції. Важко...

Завжди елегантний, усміхнений із колегами в спілкуванні при каві, зосереджений на засіданнях кафедри чи Вченої ради інституту, коли треба – вимогливий, навіть суворий, а загалом – добрий, навіть лагідний.

І завжди готовий допомогти...

З УКРАЇНОЮ В СЕРЦІ

Якось Анатолій Капелюшний в інтерв'ю "Україні молодій" назвав професора Пономарева великим ентузіастом нового правопису, який, щоправда, "інколи передає куті меду, хоче запровадити все й негайно". Зрозуміло, що жодної негативної конотації ті слова не мали. (Мені взагалі завжди здавалося, що навіть наукові опоненти не лише належно поважали заслуженого професора Шевченкового університету, а й щиро любили, скоряючись його природному магнетизмові; а про однодумців годі вже й казати.)

Цей юнацький максималізм, який Олександр Данилович виплекав у собі та проніс крізь усе життя, не розгубивши ні краплини, залишається для мене чи не найбільшою його чеснотою. І йдеться тут не так про правопис, як про інтерес практично до всіх сфер суспільно-політичного життя країни. Олександр Данилович міг запросто зупинити лекцію, щоб, як кажуть, дати всім старшинам без розбору ("Щоб ти сказився з цією першою українською столицею!", "У нас усі президенти були поки що невдалі", "Як згадаю про Крим, то хочеться брати гранати...").

Якщо на цих словах ваша уява малює образ буркітливого професора, який до ладу й не до ладу критикує всіх навколо, це означає, що ви геть не знали Олександра Даниловича. Після емоційного спічу він коротко (бо ж лекція триває!) обґрунтовував свою позицію – й усім ставало зрозуміло, що тільки в більшовицькій системі координат Харків має першість над Києвом і що Крим географічно й ментально нам, українцям, рідніший (бо "у них [росіян] немає жодного прислів'я, жодної пісні [про Крим], а в нас повно усього").

Чи суперечили ці ліричні відступи методиці викладання? Можливо. Чи стосувалися вони теми лекції? Навряд чи. Проте впродовж останніх 25 років (про які я можу сказати напевне)

у стінах Інституту журналістики саме професор Пономарів був не лише висококласним лектором, улюбленцем студентів і викладацького колективу, а й совістю нашого навчального закладу. Олександр Данилович анітрохи не був кабінетним ученим, на події сьогодення часто-густо реагував жвавіше й бурхливіше, ніж ми, молоді.

Це було так органічно, що мені навіть на думку не спадало поцікавитися, звідки в уже не молодій людині стільки наснаги так перейматися долею України – держави, суверенний статус якої загальноновизнаний. Дізнався про це я цілком випадково. Від людини, що знала Професора краще і розуміла глибше. Відомий перекладач Сергій Борщевський відчув, що внутрішній опір, внутрішній протест Олександра Пономарева пов'язаний з тим, що народитися йому випало на окупованій території. І таки справді, за якихось 10 років до народження малого Сашка на три чверті український Таганріг відійшов до Росії, унаслідок чого геть утратив своє українське єство. І це була русифікація не повзуча, а стрімка й невідворотна.

Саме з цієї причини будь-які зміни курсу української влади щодо мовної політики, зумовлені виконанням чи невиконанням чергових передвиборних обіцянок, професор Пономарів сприймав як загрозу не ефемерну, а цілком реальну. Оскільки з власного досвіду знав, як легко запустити маховик денационалізації.

Згадане вище інтерв'ю А. Капелюшного вийшло друком 2012 року. Думаю, що таким же безкомпромісним, вимогливим і непохитним Олександр Данилович був і 1992 року, і 1982-го... Певен, що таким він залишився б і 2022-го.

ЛЮДИНА, ЩО ТАЛАНОВИТА В УСЬОМУ

Можна сказати, що професора Пономарева я знаю зі своїх шкільних років. Щоправда, у той час прізвище *Пономарів* було для мене передовсім назвою підручника зі стилістики української мови. За цією книгою я готувався до олімпіад юних філологів, пізніше – до вступу на філологічний факультет нашого Університету. Це було перше видання славетного посібника, не дуже показне, на жовтенькому газетному папері. (Згодом я придбав собі нове видання "Стилістики..." О. Д. Пономарева, набагато якісніше надруковане, але й зараз – дивна річ – волю чомусь звертатися до того, "першого друга"...). Звісно, я й тоді знав, що Олександр Данилович Пономарів – це дуже відомий український професор-мовознавець, що він – наш сучасник і викладає в Київському університеті імені Тараса Шевченка. Та все ж сприймав його як одного з небожителів нашого мовознавчого Олімпу, деś поряд з іншими корифеями мовного просвітництва – Антоненком-Давидовичем, Караванським і Ющуком, чиї праці так само студіював у ті роки.

Власне, моє тодішнє уявлення не було хибним, так воно і є насправді, а єдине, що з часом додалося до нього, – це образ реальної, живої людини, з плоті та крові. Найдивовижніше, що накладення "живих" рис професора Пономарева на сформований раніше ідеальний образ анітрохи, ні на йоту, не похитнуло його...

Тоді ж, як і під час навчання в Університеті, я й уявити собі не міг, що коли-небудь матиму велику честь і велике щастя працювати поруч з Олександром Даниловичем Пономаревим, спілкуватися з ним, а головне – вчитися в нього і справжньої української мови, і вміння цю мову відчувати, і мистецтва навчати інших.

Окрім "книжного" Пономарева, усі ті роки (до 2004-го – початку роботи на кафедрі мови та стилістики Інституту журналістики, де я й познайомився з Олександром Даниловичем) зі мною, як і з десятками мільйонів українців, був ще й "радійний" Пономарів. Кожного недільного ранку в радіожурналі "Слово" на Першому каналі Українського радіо лунав голос мовознавця, що коментував проблемні моменти мовної практики та відповідав на запитання слухачів. І робив це якось навдивовижу тактовно, спокійно, часом – трохи іронічно, при цьому не вживаючи малозрозумілих для широкого загалу лінгвістичних термінів і не вдаючись до нудних теоретизувань. Тобто – так, як це найдоречніше робити філологів-популяризаторів, який мовить на широчезну аудиторію (у ті роки Національне радіо справді ще могло похвалитися всеукраїнським засягом, головню завдяки пострадянському реліктові – проводовому мовленню, нині майже знищеному).

Здається, в архівах НСТУ зберігаються записи тих програм, деякі з яких викладено в інтернеті. Чому б зараз не ставити мовні коментарі Олександра Пономарева в радіоетер? Навряд чи бодай якісь із них утратили актуальність, а помилки в мовленні зазвичай трапляються ті самі, що й десятиліття тому.

Пригадую, як на катедральних посиденьках Олександр Данилович із притаманними йому самоіронією й іскристим гумором описував випадок чи то кінця 80-х, чи то початку 90-х. На "Либідській" йому треба було комусь зателефонувати з автомата і, вже розмовляючи, він відчув, що якісь два хлопцюги рвуться до таксофона, явно не збираючись чемно чекати на свою чергу (ситуація доволі типова для "домобільної" ери). І тут один із них каже другому, мовляв, не зачіпай його, я його за голосом упізнав – "ета тот, каторий триндіт по радіо". Звичайно ж, Олександр Данилович переповідав цю бувальщину майже як естрадну сценку, в образах та з тонким нюансуванням мовлення дійових осіб – до речі, це ще один професорів талант, мало відомий загалові.

Показово, що голос О. Д. Пономарева через радіоетер доходив тоді навіть до таких-от індивідів, вочевидь, дуже далеких від проблем культури української мови. Однак не до кожного голосу з тодішнього радянського чи пострадянського "брехунця" люди дослухалися, хай навіть і у "фоновому режимі"! Були в голосі, у самій манері мовлення Олександра Даниловича якась магія, енергетика, даруйте за ці банальні визначення. А швидше за все – діяв "сплав" глибоких знань, широкої ерудованості, переконаності у своїй правоті, бажання й уміння донести свою думку до співрозмовника. Та й голос він мав красивий, співочий...

"Чуття мови", "абсолютний мовний слух" – абстрактні, здавалося б, поняття. Для мене вони персоніфіковані в постаті професора Пономарева. Він міг відтворити нюанси чийсь вимови, чийсь індивідуальний акцент не гірше за якого-небудь існого пародиста-імітатора. Ні, навіть краще, адже завдяки своїм фаховим знанням усвідомлював усі лінгвальні й екстралінгвальні передумови тих нюансів та акцентів. І йдеться не лише про українську, російську, західнослов'янські, новогрецьку й давньогрецьку мови, що ними володів досконало, сказати б, віртуозно, та міг легко продемонструвати фонетичні й граматичні їх особливості на рівні окремих діалектів і часових пластів. Бувало, згадуючи про своє перебування в Казані в середині 50-х (після закінчення авіаційного технікуму), професор Пономарів наводив із пам'яті цілі фрази татарською мовою, почуті тоді від місцевих жителів.

А ще пригадую, як ми всі, мов зачаровані, слухали з вуст професора Пономарева його поетичні переклади – перед кожним із них він цитував фрагмент (а то й цілий текст) оригіналу: Лермонтов, Тютчев, Апухтін, Єсенін, Матусовський, польські, грецькі поети... Вряди-годи Олександр Данилович декламував свій переклад якогось "міського романсу", скажімо, "Коли гойдаються ліхтарики нічні" чи "Якось по проспекту...", причому, що цікаво, переклад завжди був набагато кращим від оригіналу. До слова, професор

наполягав на тому, що українською мовою мають заговорити всі верстви й прошарки нашого суспільства, аж до самих низів – включно з повіями й кримінальними злочинцями; лише тоді мова стає в повному сенсі слова загальнонародною та здатна реалізувати всі свої потенційні можливості. Можливо, свої юнацькі "хуліганські" переклади "блатних" текстів Олександр Данилович розглядав зокрема і як один зі шляхів функціональної універсалізації української мови, виведення її за межі уявного "рафінованого" резервату, що усталився щодо неї у свідомості багатьох.

У цьому збірнику подано декілька поетичних перекладів О. Д. Пономарева. Хотілося б – і, мабуть, це колись буде реалізовано, – щоб усю його перекладацьку спадщину побачив читач, бодай у формі електронного ресурсу. На жаль, про цю частину доробку Олександра Даниловича широкий загал майже не знає, опубліковано лише його переклади з новогрецької мови, окремі поетичні переклади з російської можна знайти в інтернеті. А ще ж були п'єси, перекладені з польської та російської мов. І щось мені підказує, що писав він і власні поезії...

Олександр Данилович завжди був "душею компанії" (знову довелось вжити затерте кліше) під час усіх неформальних "івентів" на нашій катедрі та, я певен, не тільки в нашому колі. Він ніколи не захоплював цю позицію силою голосу, проте всі розмови за святковим столом ураз вщухали, коли професор Пономарів починав – стиха, ніби лише для ближніх сусідів – розповідати анекдот, веселу бувальщину чи просто цікаву історію або ж дотепно коментувати якусь актуальну новину. Хто особисто знав Олександра Даниловича, безперечно, пригадає його неповторні вкраплення-росіянізми, що їх уживав свідомо в іронічному значенні: "У цій конторі сидить якась *девушка*...", "Він дуже розумний, але з вели-и-иким *приветом*", "Мабуть, їх про це попросили якісь *трудящі*..." (алюзія на фіктивні "прохання трудящих" радянської доби) та інші.

А під час офіційних катедральних заходів, зокрема передзахистів студентських чи аспірантських робіт, професор не обмежувався участю в обговоренні змісту презентованих розвідок, а й робив тактовні зауваження стосовно мовностилістичних помилок у виступах здобувачів. Бувало, перепадало від нього й деяким викладачам за їхні огріхи, надто в наголошуванні. І мені, грішному, теж, і я (як, мабуть, й інші) ніколи не ображався на цю коректну дружню критику та намагався запам'ятати підказану правильну форму, аби не помилитися знову. Сприймав це як своєрідний тренінг, майстер-клас від справжнього Знавця Мови.

Востаннє бачилися з Олександром Даниловичем наприкінці грудня 2019, коли він, уже після завершення викладацької кар'єри, приходив на рідну катедру мови та стилістики – на передноворічну вечірку. Професор мав не зовсім здоровий вигляд, жалівся на хвору ногу, помітно схуднув. Однак фізичні немочі майже не позначилися на його привітній, оптимістичній манері бесіди – хоча, напевно, це давалося йому нелегко. І у свої 84 роки він, як і раніше, міг, не запинаючись, читати напам'ять вірші різних авторів, класичних і сучасних, – як завжди, неймовірно натхненно!

СПОГАД, ЯКИЙ ЗАВЖДИ З ТОБОЮ

Усе почалося з листів у цупких подовгастих конвертах з барвистими марками "Укрпошти" у горішньому правому кутку. Так-так, читачу, це було ще тоді, коли писалося й надсилялося справжні листи, а не лише рахунки чи виклики до суду. Словом, тоді, коли ще ваш покірник був молодий і нерозважний, а світ мав крутитися навколо його студентських забаганок, бо ж як інакше? Зо 20 років тому такою забаганкою була для нього літера "г".

Дехто, може, пам'ятає, що повернення цієї літери до української абетки спричинилося було до палких дебатів у філологічних колах і не тільки. Шкільництво – з натури консервативне й підозріле до будь-яких змін в усталеному порядку – без ентузіазму зустріло новачку. Принаймні ніколи не забуду, з якою неприхованою розгубленістю моя вчителька української мови повідомила нам про те, що "академія вигадала нову букву". Правопис давав більш-менш чіткі настанови щодо того, де її вживати, але порівняно зі "скрипниківкою" вжиток той був украй обмежений і задовольняв далеко не всіх. У другій половині 1990-х – на початку 2000-х виразно окреслилася інтелігентська мода на "гекання" в іншомовних словах. Будучи на той час студентом-філологом, я так само не міг утриматися від спокуси, сумлінно "змережавши" кілька сторінок у зошиті виписками зі словника Голоскевича. Доступ до мало не езотеричного знання було здобуто. Проте, щоб убезпечити свою позицію, окрім титанів минулого, потрібен був також живий авторитет. Ним мав стати професор Пономарів.

У своєму посібнику зі стилістики, що його я запопав у факультетській бібліотеці, Олександр Данилович давав поради й щодо літери "г": категорично не вживати у грецизмах, а в усьому іншому суворо йти за академічним

правописом кінця 1920-х. Це мене цілком влаштовувало, тож я вирішив написати панові професору листа. Не дивуйтеся: молоді й нерозважні часто-густо ще й нахабні та зарозумілі. Заадресував свою епістолу на катедру стилістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка й, нічтоже сумняшеся, відіслав. За певний час – хоч би яким дивним це здавалося тепер – надійшла відповідь. Так неочікувано зав'язалося листування, що тривало довгі роки.

Перші листи були не без курйозу, бо на той час, усупереч викладеному колись у підручнику зі стилістики, Олександр Данилович докорінно змінив свої погляди й уже не надто поблажливо ставився до вживання "г" за Голоскевичем. Своєю чергою, студент-провінціал спробував палко заперечити столичному професорові, який замість підтримати здумав підважувати таку милу серцю студента філологічну езотерику, та продовження дискусія не мала: часом такт – чи не найкраща відповідь на нетактовність, тож Олександр Данилович просто не став сперечатися.

Згодом, коли я вже сам, по роздумах, визнав рацію шановного опонента і написав до нього ще раз, то відповідь не забарилася (така сама приязна й уважлива, як і першого разу). Такими були й усі дальші листи, незалежно від того, чи збігалися в нас думки з того чи іншого приводу, чи ні. Несподіване знайомство переросло в дружнє спілкування, обмін мовними й родинними новинами, книжками. Не думаю, що тут ключову роль відіграла моя нав'язливість. Радше відкритість і щира цікавість до людей, які завжди вирізняли Олександра Даниловича з-поміж інших представників вітчизняної академічної спільноти. Він ніколи не тиснув, намагався зрозуміти, коли я з чимось не погоджувався.

Багато часу й сил забрала в нього робота в правописній комісії. Палкий прихильник проекту правопису, розробленого 1999 р. Інститутом української мови та практично дискредитованого в очах громадськості брутальною дезінформаційною

кампанією, розгорнутою в масмедіа, професор Пономарів користав із кожної нагоди, щоб аргументовано довести слушність позиції своїх колег і спростувати безглузді вигадки, поширювані недоброзичливцями. Можна по-різному ставитися до самої ідеї тією чи іншою мірою повернутися до старих правописних норм, але варто визнати, що Олександр Данилович ніколи не вдавався до відвертих маніпуляцій, щоб схилити шальки терезів на свій бік у цій полеміці, рідко переходив на особистості, волюючи зосереджуватися радше на посутньому.

Мені пощастило не лише листуватися, а й особисто розмовляти з ним у скромному, напхому напханому книжками мешканні на Теремках, з якого до київського середмістя можна було дістатися хіба автобусом, аж поки порівняно нещодавно не з'явилася поблизка станція метро. Олександр Данилович полюбляв розважати гостей кумедними й цікавими історіями зі свого довгого та багатого на події життя. Зокрема, згадував, як одного разу, ще в 1960-х, але, вочевидь, уже за щербиччини, принципово відмовився перейти на російську мову, перекладаючи якесь грецьке кіно, коли на перегляд завітали представники уряду. Дама-функціонерка нетерпеливилася, та він затявся: "Це ж український уряд. Мають і так зрозуміти".

Завжди підкреслював, що ніколи не мав проблем зі своєю українськомовністю, хоч би в який куток України закидала його доля, ані на Донбасі, ані в Криму. То була нестак виклична поза, як триб життя, органічне продовження його суто козацької натури. І яким дисонансом після цього звучать нарікання деяких наших співгромадян з-за Збруча, які самі мало не відрухово переходять на російську, щойно опиняться трохи на схід від нього, а потім – при філіжанці львівської чи івано-франківської кави – просторікують за неподоланий цивілізаційний бар'єр і марні зусилля з'єднати непок'єднане. Олександр Данилович був у цьому плані оптимістом і все робив для того, щоб мрія про соборну Україну таки стала реальністю. Його добрий янгол – дружина пані Раїса – часто жартувала з того, як безвідмовно він відповідає на всі

"запити трудящих", маючи на увазі, зокрема, блог з культури мови на сайті BBC, який він провадив до останнього. Враховуючи той факт, що з часів Олени Курило й Бориса Антоненка-Давидовича українці вперто роблять ті самі помилки, не надто зважаючи на традиційні поради лінгвістів, ця невдячна справа вимагала залізної витримки.

Власне, Олександр Данилович – типовий представник того знакового покоління в українській історії, яке ми вже звикли називати шістдесятниками, хоча його вплив сягає далеко в часі й ще до кінця нами не оцінений. Покоління, що потроху відходить, і з кожною такою втратою дедалі виразніше розумієш стару неспростовну істину: цей подзвін щоразу по тобі.

ВИПРОМІНЮВАННЯ ЛЮБОВИ

Я не буду говорити про науковий світ. Ані про питання мови та складні соціолінгвістичні аспекти сучасної України. І навіть не аналізуватиму роль професора Олександра Пономарева в культивуванні мовного середовища. А причиною є те, що моя зустріч з паном професором відбулася тоді, коли я, будучи 20-річною дівчиною, хоч і студенткою філологічного факультету Карлового університету в Празі, не зовсім усвідомлювала, що маю велику нагоду бути студенткою одного з найбільших лінгвістів сучасної України. Пан професор Пономарів у 1995–1996 навчальному році викладав у Карловому університеті курс української мови.

Чесно кажучи, це було страшенно давно. Я вже сьогодні не здатна пригадати, що саме ми вивчали на лекціях, семінарах, наскільки важкими були заліки та іспити... Життєва конкретика цього періоду залишилася десь далеко позаду, події втратили яскраві контури... Залишилися емоції, відчуття певної атмосфери, фрагментарні згадки про людей... Моя свідомість пам'ятає небагато, проте коли хтось при мені згадає ім'я Олександра Пономарева, щось у мені починає рухатися, і ось я вже бачу його привітну усмішку, спокійні рухи, врівноваженість і лагідність, які немов огортали його тоді, коли ми були знайомі. Приємне почуття й усвідомлення того, що мені випало неабияке щастя, адже я мала честь бодай на короткий час долучитися до його присутності.

Професор Пономарів став одним із тих людей, які зробили моє життя кращим, повнішим, упорядкованішим, бо він випромінював любов – і це в житті найважливіше.

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

Олександр Данилович у моєму житті відіграв величезну роль, коли я попросив його стати керівником магістерської роботи. Якщо чесно, не вірив, що він погодиться, але професор Пономарів дав згоду і написав чудовий відгук. Цей документ я дуже ціную і зберігаю серед моїх найцінніших речей.

На третьому курсі, коли він читав у нас практичну стилістику, мої колеги його боялися. Але не я. У мене була велика повага до Олександра Даниловича з огляду на його енциклопедичні знання й безліч цікавих і динамічних прикладів, які він наводив на кожній своїй лекції.

Познайомилися ми з Олександром Даниловичем раніше, коли я вступив на перший курс. Тоді, коли я привітав його з... нашим з ним спільним днем народження. Річ у тому, що нас з Олександром Даниловичем розділяє рівно 50 років.

Не можу не згадати потужного почуття гумору й тонкої іронії, що забарвлювали собою анекдоти у виконанні Олександра Пономарева. А ще він завжди вражав мене своєю левиною наполегливістю, яка поєднувалася з буддійськими спокоєм і величністю. Його усмішка зігрівала всіх навколо. Ми завжди пам'ятатимемо нашого великого Вчителя. Дякую!

17 ЖОВТНЯ 2020 РОКУ

За Професором дощить... Сідаю в таксі – ошатна, в береті набакир, як пан Пономарів носив, з оберемком квітів...

Таксист усміхнено:

– Ти диви, яка! Мабуть, на день народження їдете?

– Та ні, на похорон.

Зніяковів, замовк, аж схилився до керма. А я думаю собі, чекай: та ж сьогодні наш Олександр Данилович насамперед мав би святкувати 85 років життя, а потім вже...

– Ні, знаєте, таки на день народження! – кажу водієві. Тут брови його полізли на лоба і збентежено-запитальний погляд втупився у мене із дзеркала навпроти:

– Що Ви дивуєтеся? Видатний чоловік сьогодні народився і сьогодні ж прощається зі світом... Лицар української мови – Олександр Пономарів, якщо Вам цікаво.

– Ааа... Я чув про нього по радіо.

...

Та хто про нього не чув? Ви не можете не знати професора Пономарева, особливо якщо звать вас, наприклад, Альона, бо "Альона для мене звучить, як матюк", або ж ви Крістіна, Нікіта, Давід або ще якісь квазіфантазії двоязикових батьків. Словом, нашого професора знали усі, кого він ставив на шлях істинний і кому болить мова та її багатостраждальний розвій.

Мені пощастило втрапити у той останній вагон/курс, де викладав Олександр Данилович, тож усі його хвацькі вислови й зауваги я справно занотувувала. Відривалася від письма тільки наприкінці лекцій, бо традиційно вони завершувалися поезією... Ви коли-небудь чули переклади Олександра Даниловича? Послухайте хоча б романс "Белой акации гроздья душистые", майстерно перелицьований українською, – і ви одразу збагнете, якого тонкого чуття краси був цей чоловік...

Я нині особливо тішуся спогадами про іспит з практичної стилістики, що його приймали наш Професор та В'ячеслав Швець, учень Олександра Даниловича. Вони обоє були знані своєю вимогливістю, а часом і в'їдливістю, і мені те дуже подобалося. Тож коли настав час відповіді і треба було вирішити, до якого екзаменатора підходити, я обрала "більше зло" – пана Швеця. Одначе він м'яко скерував мене до Олександра Даниловича, примовляючи: "Ви що, така можливість – складати іспит Професорові!"

То була чудова порада... Іспит до того дійшов, що якоїсь миті я почала цитувати знамениті Плужникові рядки: "Дві паралелі, // Два меридіани – // І от квадрат". "Живи! Твори! Вмирай!" – підхопив Олександр Данилович, і ми натхненно продекламували вірш до кінця! Диво-чоловік! Блаженний той, хто так поетично проживає іспит!

Опісля ж пан Швець затримав кількох студентів, аби зробити світлину, яку ви бачите і за яку я йому дуже вдячна. От відчувала людина історичний момент... Це найкраще моє студентське фото у товаристві мужів Слова.

...

Євген Плужник філософував про квадрат життя, а сьогодні замкнулося коло: диво-чоловік повернувся до незнаних світів у той самий день, коли прийшов з них на цю грішну русифіковану землю. Я певна, що в тих світах українська мова ллється нектаром і шанується без перебору, інакше звідки він узявся в нас такий – лицар мови Олександр Пономарів?

Дякую натхненно і пам'ятаю вічно.

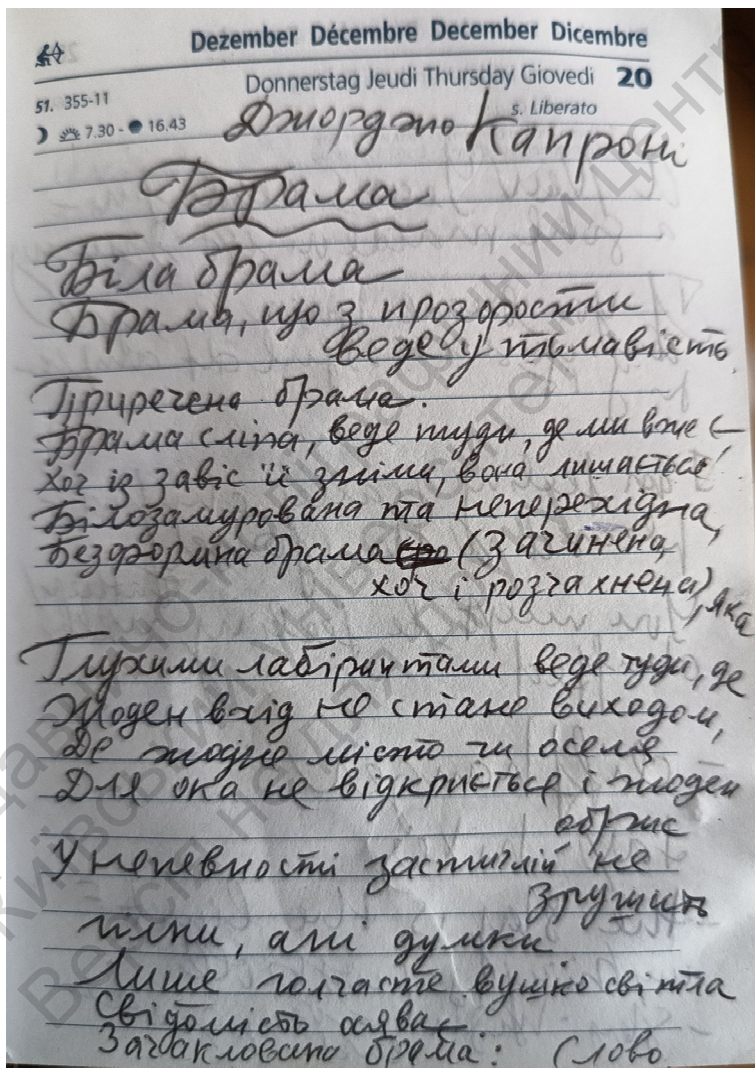
Замкнувся світ! Живи! Твори! Вмирай!

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ПОНОМАРЕВА

Я з Вами почував себе комфортно.
Учитися хотілося у Вас.
Ви не терпіли, коли хтось аморфно
щось говорив, розтринькуючи час.
Або витискував учену фразу
І скочувався на росіянізм.
Тоді Ви аж спалахували зразу
і виправляли будь-кого та скрізь.
Як Вас любив я за оці рефлекси!
Хоч наголосами був і сам грішив.
А Ви мене хвалили... Чув респекти
я од Вас за те, що все учив
оті уроки мовно-фонетичні
і витісняв гуцульський діалект.
Все ставив голос на регістр музичний
та особливий відчував ефект.
І відчував таку родинну душу,
яка мене і тішила, й вела
крізь всі яруги, прірви, суші,
але ніде не втратила тепла...

14 жовтня 2020

ІЗ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ПОНОМАРЕВА

З італійської

Giorgio Caproni

La porta

La porta
bianca...
La porta
che, dalla trasparenza, porta
nell'opacità...
La porta
condannata...
La porta
cieca, che reca
dove si è già, e divelta
resta biancomurata
e intransitiva...
L'amorfa
porta che conduce ottusa
e labirintica (chiusa
nel suo spalancarsi) là
dove nessuna entrata
può dar àdito...

Джорджіо Капроні

Брама

... Брама ...
Біла
брама,
що із прозорости веде
у тьмавість...
Рокована
брама...
Брама
сліпа, що завш вертає нас
туди, де ми вже є,
хоч із завіс її зніми, вона лишається
біломурована й неперехідна...
Безформна
брама – зачинена,
хоч і розчакнена, глухими
лабіринтами веде туди,
де жодний вхід
не стане виходом...

Dove
nessuna stanza o città
s'apre all'occhio, e non muove
nel ristagno del vago
ramo o pensiero una sola
parvenza...
Una sola
cruna di luce (o d'ago)
nella mente...
La porta morgana: la Parola.

Giorgio Caproni

Perch'io...

(da Il seme del piangere)

... perch'io, che nella notte abito solo,
anch'io, di notte, strusciando un cerino
sul muro, accendo cauto una candela
bianca nella mia mente –apro una vela
timida nella tenebra, e il pennino
strusciando che mi scricchiola, anch'io scrivo
e riscrivo in silenzio e a lungo il pianto
bianca nella mia mente –apro una vela
che mi bagna la mente...

Де
жодний обрій чи оселя
для ока не відкриються,
і жоден обрис
у непевності застиглий
не зрушить гілки, ані думки.
Лише
голчасте вушко світла
думку осяває...
Зачаклована брама: Слово.

Джорджіо Капроні

Оскільки я...

(зі збірки "Сім'я плачу")

...оскільки я, що в ндчі мешкаю самотній,
я теж посеред ндчі крешу вощиною об стіну
й тихесенько запалюю у думці білу свічку –
та відтинаю в темряви серпанок несміливий,
І, ведучи пером,
Що квилить жалібно у мене під рукою,
Пишу та переписую (як Данте)
Мовчазно й довго плач,
Який зволожує мої думки...

З білоруської

Янка Купала

Гэй, наперад!

К новай долі шлях нам ляжа,
Як на небе Млечны Шлях,
Слова, дум ніхто не зьвяжа,
Жыць, цярпець не будзе страх!
Дык наперад, покі сэрца
Б'ецца, рвецца на прастор,
Годзе млеці ў паняверцы!
Гэй, да сонца! гэй, да зор!

160

Янка Купала

Гей, уперед!

Як Чумацький Шлях, нам ляже
До нової долі шлях,
Слів і дум ніхто не зв'яже,
Ми в житті здолаєм страх!
Поки серце прагне жити,
Рветься в простір, ввись і вишир
У зневірі годі скніти!
Гей до сонця! гей, до зір!

З російської

Наталья Горбаневская

Глухой пустынный путейский округ,
закрыты стрелки, и хода нет.
Светлейший город, железный отрок,
весенний холод, неверный свет.

Наталія Горбаневська

Роз'їзд пустельний, глухий і грізний,
Спинились стрілки, забито вхід.
Сяйливе місто, юнак залізний,
Весняне світло, зимнє, як лід.

Михаил Лермонтов

Парус

Белеет парус одинокой
В тумане моря голубом!..
Что ищет он в стране далекой?
Что кинул он в краю родном?..

Играют волны – ветер свищет,
И мачта гнется и скрипит..
Увы! он счастья не ищет,
И не от счастья бежит!

Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой..
А он, мятежный, просит бури
Как будто в бурях есть покой!

Михайло Лермонтов

Вітрило

Біліє самотнє вітрило,
Пливе в морській блакитній млі..
Чом рідний край воно лишило?
Чого шука в чужій землі?

Бурхає вітер, щогла гнеться,
Вирує хвиля гомінка..
Ба! – не до щастя воно рветься
І не від щастя утіка!

Під ним блакить ясна хлюпоче,
Над ним проміння виграє, –
Воно ж бентежне бурі хоче,
Неначе в бурях спокій є!

Федор Тютчев

Я встретил вас...

Я встретил вас – и все былое
В отжившем сердце ожило;
Я вспомнил время золотое –
И сердцу стало так тепло...

Как поздней осени порою
Бывают дни, бывает час,
Когда повеет вдруг весною
И что-то встрепетает в нас, –

Так, весь обвеян дуновеньем
Тех лет душевной полноты,
С давно забытым упоеньем
Смотрю на милые черты...

Как после вековой разлуки,
Гляжу на вас, как бы во сне, –
И вот – слышнее стали звуки,
Не умолкавшие во мне...

Тут не одно воспоминанье,
Тут жизнь заговорила вновь, –
И то же в вас очарованье,
И та ж в душе моей любовь!..

Федір Тютчев

Зустрів я вас...

Зустрів я вас, і все минуле
У згаслім серці ожило;
І серце знову огорнуло
Тих незабутніх днів тепло...

Так часом осінню сумною,
Буває день, буває мить,
Коли повіє враз весною
І щось у серці защемить –

Тих літ зігрітий повіванням,
Як нам світили щастя дні,
З давно забутим сподіванням
Дивлюся в очі осяйні...

Як після вічної розлуки
Я бачу вас, немов у сні, –
І ось лункіші стали звуки,
Що не змовкали у мені...

Не тільки спогадів примари –
Життя заговорило знов.
І ті ж у вас кохання чари,
І та ж в душі моїй любов!..

Михаил Матусовский

Берёзовый сок

Лишь только подснежник распустится в срок,
Лишь только приблизятся первые грозы,
На белых стволах появляется сок –
То плачут березы, то плачут березы.

Как часто, пьянея от светлого дня,
Я брел наугад по весенним протокам,
И Родина щедро поила меня
Березовым соком, березовым соком.

Где эти туманы родной стороны
И ветви берез, что над заводью гнутся?
Сюда мы с тобой непременно должны
Однажды вернуться, однажды вернуться.

Открой нам, Отчизна, просторы свои,
Заветные чащи открой ненароком
И так же, как в детстве, меня напои
Березовым соком, березовым соком.

Михайло Матусовський

Березовий сік

Лиш пролісок перший загляне в потік,
Коли весняні наближаються грози,
На стовбурах білих з'являється сік –
Березові сльози, березові сльози.

Як часто вдивлявся я в небо ясне,
Хмелів, ідучи за весняним потоком.
І рідна земля напувала мене
Березовим соком, березовим соком.

Березові крони над плесом сплелись,
В тумані я бачу красу калинову...
Сюди неодмінно ми, друже, колись
Повернемось знову, повернемось знову.

Ти нам, рідна земле, простори розкрий,
Лісів таємниці відкрий ненароком.
І як у дитинстві, знов щедро напій
Березовим соком, березовим соком.

Романс

Целую ночь соловей нам насвистывал,
Город молчал и молчали дома.
Белой акации гроздьа душистые
Ночь напролет нас сводили с ума.

Сад весь умыт был весенними ливнями,
В темных оврагах стояла вода.
Боже, какими мы были наивными,
Как же мы молоды были тогда!

Годы промчались, седыми нас делаю.
Где чистота этих веток живых?
Только зима, да метель эта белая
Напоминают сегодня о них.

В час, когда ветер бушует неистово,
С новою силою чувствую я:
Белой акации гроздьа душистые
Невозвратимы, как юность моя!

Романс

Спів солов'я не змовкав поміж кронами,
Місто мовчало в обіймах пільми.
Білих акацій пахучими гронами
Аж до світанку впивалися ми.

Сад весь дощами був скупаний зливними,
Сяяли зорі в ярах у воді..
Боже, якими були ми наївними!
Боже, які ж ми були молоді!

Роки лишаються сивими віхами.
Де чистота тих суцвіть запашних?
Тільки зима цвітом білої віхоли
Нам нагадає сьогодні про них.

В час, коли вітер шаліє над кронами,
Вже весняних не палити вогнів..
Білих акацій з пахучими гронами
Не повернути, як юности днів.

Владимир Агатов

Шаланды полные кефали

Шаланды полные кефали
В Одессу Костя приводел,
И все биндюжники вставали,
Когда в пивную он входил.

Синеет море над бульваром,
Каштан над городом цветет.
Наш Константин берет гитару
И тихим голосом поет:

"Я вам не скажу за всю Одессу –
Вся Одесса очень велика...
Но и Молдаванка, и Пересыпь
Обожают Костю-моряка!"

Рыбачка Соня как-то в мае,
Причалив к берегу баркас,
Сказала Косте: "Все вас знают,
А я так вижу в первый раз".

Володимир Агатов

Шаланди з горами кефалі

Шаланди з горами кефалі
Возив в Одесу Костянтин,
І всі бендюжники вставали,
Коли до шинку входив він.

Синіє море край бульвару,
Каштан над містом вже зацвів.
Наш Костянтин узяв гітару
І тихим голосом завів:

"Я вам не скажу за всю Одесу,
Вся вона велика й гомінка...
Але й Молдаванка, і Пересип
Поважають Костя-моряка!"

Рибачка Соня серед маю,
На берег вигнавши баркас,
Сказала Костю: "Всі Вас знають,
А я уперше бачу Вас".

В ответ достав "Казбека" пачку,
Сказал ей Костя с холодком:
"Вы интересная чудачка,
Но дело, видите ли, в том..."

"Я вам не скажу за всю Одессу –
Вся Одесса очень велика...
Но и Молдаванка, и Пересыпь
Обожают Костю-моряка!"

Фонтан черемухой покрылся,
Бульвар Французский весь в цвету...
"Наш Костя, кажется, влюбился", –
Кричали грузчики в порту.

Об этой новости неделю
В порту кричали рыбаки,
На свадьбу грузчики надели
Со страшным скрипом башмаки.

Я вам не скажу за всю Одессу –
Вся Одесса очень велика...
День и ночь гуляла вся Пересыпь
На весёлой свадьбе моряка!

А він розкрив "Казбеку" пачку
І відповів їй так, злегка:
"Цікава дуже ви дивачка,
Та справа, бачите, така:

Я вам не скажу за всю Одесу,
Вся вона велика й гомінка...
Але й Молдаванка, і Пересип
Поважають Костя-моряка!"

Фонтан черемхою вквітчався,
Бульвар Французький весь в цвіту.
"Здається, Кость наш закохався", –
Гули вантажники в порту.

Про новину цю не вгавали
Аж до неділі моряки
І на весілля повзували
З страшенним скрипом чобітки.

Я вам не скажу за всю Одесу,
Вся вона велика й гомінка...
Цілу ж ніч гуляв увесь Пересип
На бучнім весіллі моряка!

ПРАЦІ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ПОНОМАРЕВА. КОРОТКИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК¹

1. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. ; АН Української РСР / НАН України, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1982–2012 (один із укладачів).

2. Словник античної міфології / відп. ред. А. О. Білецький; уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. – Київ : Наукова думка, 1985. – 236 с. (2-ге вид. – 1989).

3. Грецькі прислів'я та приказки / упоряд. та передмова В. Соколюк. – Київ : Дніпро, 1985. – 174 с. – (Мудрість народна. Зб. 40).

4. Пономарів О. Д. Засоби художньої експресії в публіцистичному стилі // Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови : монографія / відп. ред. М. М. Пилинський. – Київ, 1990 (у співавторстві).

5. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови : підручник. – Київ: Либідь, 1992. – 248 с. (2-ге вид. – Київ, 1993; 3-тє вид. – Тернопіль, 2000).

6. Сучасна українська мова : підручник для студентів гуманіт. спец. вищ. закл. освіти / авт. кол.: О. М. Григор'єв та ін. ; ред. О. Д. Пономарів. – Київ : Либідь, 1997. – 400 с. (2-ге вид., перероб. – 2001; 3-тє вид., перероб. – 2003; 4-те вид. – 2008) (заг. ред., автор розділів "Вступ", "Лексикологія", "Звертання").

7. Пономарів Олександр. Фонема Г та Ґ. Словник і коментар. – Київ : "Просвіта", 1997. – 40 с.

8. Пономарів Олександр. Культура слова : Мовно-стилістичні поради : навч. посіб. – Київ : Либідь, 1999 (2-ге вид., стер. – 2001; 3-тє вид. – 2011). – 240 с.

¹ Подано лише книжкові видання. Укладення повної бібліографії праць проф. О.Д. Пономарева ще належить здійснити.

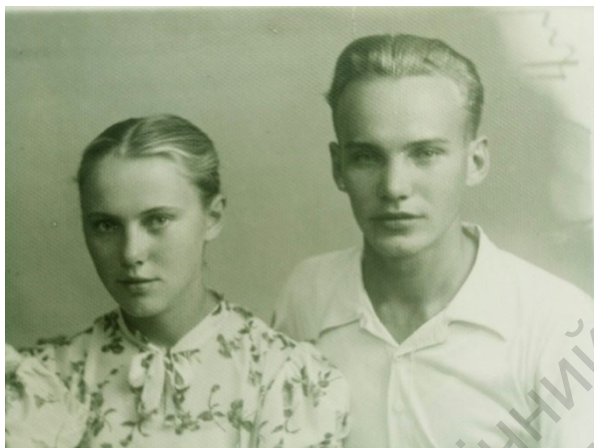
9. Український правопис: повернення до національних засад / упоряд. О. Д. Пономарів. – Київ : "Просвіта", 2003. – 24 с.
10. Пономарів Олександр. Лексика грецького походження в українській мові. – Київ : "Просвіта", 2005. – 128 с.
11. Антологія новогрецької літератури в українських перекладах / упоряд. А. О. Білецький, Т. М. Чернишова. – Київ, 2005. (один із перекладачів).
12. Новогрецько-український словник / Н. Ф. Клименко, О. Д. Пономарів, Є. К. Чернухін. – Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2005. – 428 с.
13. Словник античної мітології / упоряд. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 312 с.
14. Новогрецька література : антологія / уклад. О. Д. Пономарів, Н. Ф. Клименко, С. Є. Перепляотчикова. – Київ: Укр. енциклопедія імені М. П. Бажана, 2008. – 344 с.
15. Українсько-новогрецький словник / Н. Ф. Клименко, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко. – Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2008. – 536 с.
16. Пономарів О.Д. Українське слово для всіх і для кожного. – Київ : Либідь, 2013. – 360 с. ; 2-ге вид. – 2017.

Уклав Д. В. Данильчук

ЧОГО ХОТІВ – ДОСЯГНУВ

**Професор Олександр Данилович Пономарів.
Фото К. Гладішевої**

**Із сестрою Валентиною. Таганріг. 1957.
Публікується вперше**

**Олександр Пономарів – випускник
Київського університету. 1961**

**У період роботи
в Інституті мовознавства
імені О. О. Потебні АН України. 1963**

**Під час відвідин Лінгвістичного музею
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка. 2000**

**З проф. Юрієм Шевельовим
у його нью-йоркському помешканні. 2001**

**У день 70-річчя, після нагородження орденом
Святого Володимира III ступеня. 2005**

**У роки викладання в Карловому університеті. Прага (Чехія).
1995-1996**

**З італійським славістом проф. Санте Грачотті
в київському театрі імені Івана Франка
на заходах до 200-річного ювілею Миколи Гоголя. 2009**

**Проф. Олександр Пономарів і доц. Віталій Радчук
на VI Міжнародному конгресі українців. Донецьк. 2005**

**Виступ перед колегами
з Київського національного університету
імені Тараса Шевченка. 2012**

**У колі співробітників катедри мови та стилістики
Інституту журналістики.**

Серед них – автори цього збірника:
у першому ряду – проф. Наталія Шумарова (друга зліва),
доц. Людмила Хоменко (перша справа),
у третьому ряду – доц. Олександр Григор'єв (другий справа)
і В'ячеслав Швець (четвертий справа). Початок 2010-х років

Зустріч із канадськими українцями в Торонто. 2012

Подружжя Пономаревих на гостинах у друзів – Віталія Гаращука, його дружини Віри Троян та їхнього сина Олександра. 1 вересня 2012 року

В етері Української служби Бі-Бі-Сі. 2010-ті роки
(джерело: <https://www.bbc.com/ukrainian>)

**Презентація книги "Українське слово для всіх і для кожного"
на "Книжковому Арсеналі – 2013".
Київ. 30 травня 2013 року. Фото Ю. Кочетової**

**При мікрофоні – директор Інституту української
мови НАН України проф. Павло Гриценко,
модерує Дмитро Хоркін**

Виступає Анжеліка Рудницька

**З доц. Миколою Зубковим у кулуарах
наукової конференції. Київ. 2015.
Фото Н. Петрущенкової**

**Зустріч в університеті "Львівська політехніка"
в авторському проєкті проф. Ірини Фаріон
"Від книги до мети". 10 листопада 2015 року**

**Міжнародна науково-практична конференція
з проблем функціонування й розвитку української мови
"Мова. Суспільство. Журналістика".**

**Київ, Інститут журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка. 6 квітня 2017 року**

**Разом із проф. Наталією Шумаровою
та доц. Дмитром Данильчуком у президії конференції.
Фото Н. Петрущенкої**

**Професор Пономарів
відкриває конференцію доповіддю
"Мовнокультурний аспект радіопрограм".
Фото О. Русанової**

**Інтерв'ю кореспондентці Українського радіо
Катерині Шевцовій. 2017.
Фото Н. Петрущенкої**

Проф. Олександр Пономарів і доц. Віктор Набруско. Київ. 2019

**Після останнього іспиту з практичної стилістики
в студентів-журналістів, асистує учень проф. О. Д. Пономарева
канд. наук із соц. комунікацій В'ячеслав Швець (третій зліва).
Четверта зліва – авторка спогаду Юлія Колісник.
Червень, 2019**

**Урочисте засідання вченої ради Інституту журналістики
з нагоди завершення викладацької діяльності
професора Пономарева.
Ліворуч – директор інституту проф. Володимир Різун.
17 вересня 2019 року**

**Проф. Володимир Різун і проф. Олександр Пономарів.
Київ, Інститут журналістики. 17 вересня 2019 року**

**З дружиною Раїсою Яківною.
Зимовий ліс під Києвом. 2003**

**З дочкою Оленою
та домашніми улюбленцями –
кішкою Еос і кошенятами. 2003**

**З дружиною Раїсою й онуком Лео
(Олександром-Левом). 2018**

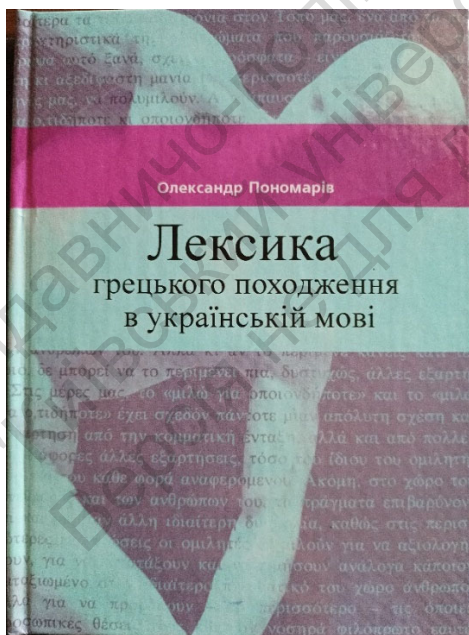

**Дідусь Олександр і онук Олександр-Лев.
У київському парку імени Тараса Шевченка. 2019**

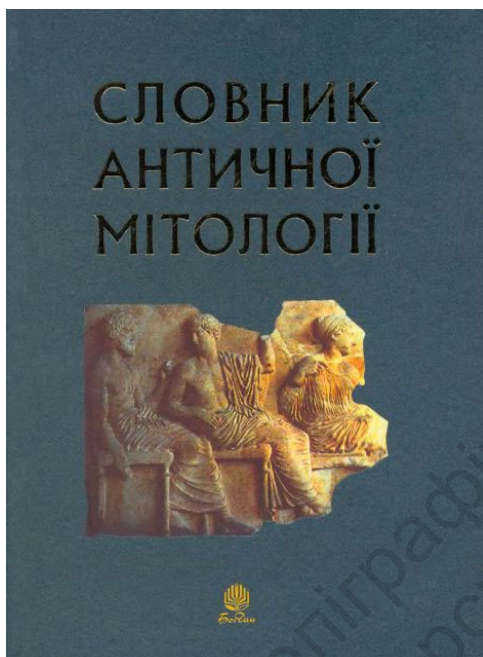

**Учасники вшанування пам'яті професора Пономарева.
Південне кладовище під Києвом. 20 жовтня 2021 року.
Фото І. Забіяки**

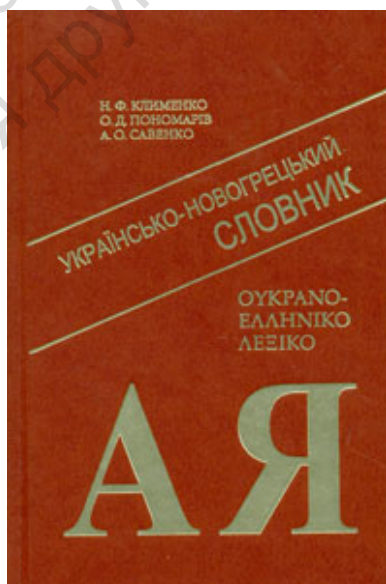
**Підручник "Стилістика
сучасної української мови"
(3-тє видання, 2000)**

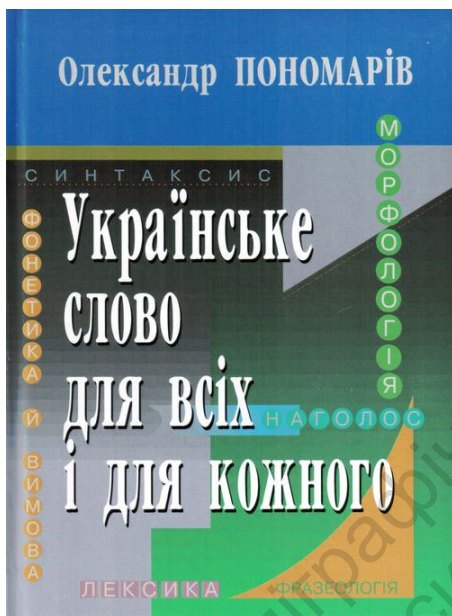
**Монографія "Лексика
грецького походження
в українській мові"
(2005)**

**"Словник античної
мітології"
(упорядники
Іван Козовик,
Олександр Пономарів,
2006)**

**Українсько-новогрецький
словник
(укладачі Ніна Клименко,
Олександр Пономарів,
Андрій Савенко, 2008)**

"Українське слово для всіх і для кожного"
(перше видання, 2013)

Фото С. Старостенка, "Газета по-українськи"

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баранівська Оксана Степанівна – кандидат філологічних наук, доцентка Інституту східнослов'янської філології Ягеллонського університету (м. Краків, Польща).

Бондар Юрій Володимирович – кандидат політичних наук, доцент, завідувач катедри соціальних комунікацій Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Конфедерації журналістських організацій України, заслужений працівник культури України; випускник факультету журналістики КДУ (1982).

Гаврилець Юрій Дмитрович – асистент катедри соціальних комунікацій Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, випускник Інституту журналістики КНУ (2009).

Городенська Катерина Григорівна – доктор філологічних наук, професор, завідувачка відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України.

Григор'єв Олександр Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент катедри мови та стилістики Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Данильчук Дмитро Васильович – кандидат філологічних наук, доцент катедри мови та стилістики Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дикий Євген Олександрович – кандидат біологічних наук, директор Національного антарктичного наукового центру, в. о. командира роти добровольчого батальйону "Айдар" у 2014 р., публіцист.

Зверева Валентина Данилівна – сестра Олександра Пономарева.

Зубков Микола Григорович – мовознавець, лінгвоексперт Технічного комітету стандартизації науково-технічної

термінології у Національному університеті "Львівська політехніка", заслужений працівник освіти України.

Карпіловська Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувачка відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Клічак Василь Йосипович – видавець, поет, доцент катедри видавничої справи та редагування Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член Центрального правління Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Тараса Шевченка, заслужений журналіст України.

Коберник Іванна Якимівна – журналістка, телеведуча, консультантка з комунікацій, заслужена журналістка України, випускниця Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1997).

Колісник Юлія Михайлівна – провідний фахівець відділу промоції читання Українського інституту книги, випускниця Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2020).

Кордонов Денис Григорович – перекладач Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні (м. Херсон).

Масенко Лариса Терентіївна – академік АН вищої школи України, доктор філологічних наук, професорка катедри української мови Національного університету "Києво-Могилянська академія", провідна наукова співробітниця Інституту української мови НАН України.

Набруско Віктор Іванович – кандидат політичних наук, доцент катедри телебачення і радіомовлення Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, радіожурналіст, президент Національної радіокомпанії України (2000–2010), заслужений журналіст України; випускник факультету журналістики КДУ (1982).

Пахльовська Оксана Єжи-Янівна – доктор філологічних наук, професор Департаменту європейських, американських і міжкультурних студій університету "Sapienza" (м. Рим, Італія), письменниця й перекладачка, лавреатка Національної премії України імені Тараса Шевченка (2010).

Пономарева Олена Олександрівна – дочка Олександра Пономарева; кандидат філологічних наук, доцентка Департаменту європейських, американських та міжкультурних студій університету "Sapienza" (м. Рим, Італія), науковиця, публіцистка.

Радчук Віталій Дмитрович – кандидат філологічних наук, доцент катедри теорії і практики перекладу з англійської мови Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Різун Володимир Володимирович – академік АН вищої школи України, доктор філологічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України.

Рудницька Анжеліка Миколаївна – співачка, художниця, громадська діячка, засновниця і президент мистецької агенції "Територія А", заслужена артистка України, випускниця Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1993).

Савенко Андрій Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент катедри загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, директор Центру елліністичних студій та грецької культури імені Андрія Білецького.

Селігей Пилип Олександрович – доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник, завідувач відділу слов'янських мов Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України.

Соловйов Сергій Григорович – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент катедри соціальних комунікацій

Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка; випускник Інституту журналістики КНУ (1999).

Стріха Максим Віталійович – доктор фізико-математичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, головний науковий співробітник Інституту фізики напівпровідників НАН України, перший віцепрезидент АН вищої школи України, письменник, перекладач.

Троян Віра Михайлівна – доктор біологічних наук, професор, до 2015 р. – професорка катедри біології Національного університету "Києво-Могилянська академія", почесна голова громадської організації "Жінки в науці".

Фаріон Ірина Дмитрівна – доктор філологічних наук, професорка, до 2023 – професорка катедри української мови Національного університету "Львівська політехніка".

Халимоненко Григорій Іванович – доктор філологічних наук, професор катедри сходознавства Інституту філології та масових комунікацій Університету "Україна", сходознавець, перекладач.

Хланова Тереза – кандидат філологічних наук (за фахом "слов'янські літератури"), викладачка Інституту східноєвропейських студій філософського факультету Карлового університету (м. Прага, Чехія).

Хоменко Ілля Андрійович – доктор наук із соціальних комунікацій, доцент катедри телебачення і радіомовлення Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, журналіст, радіодраматург; випускник факультету журналістики КДУ (1991).

Хоменко Людмила Мечиславівна – кандидат філологічних наук, доцент, до 2019 р. – доцентка катедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хоркін Дмитро Миколайович – генеральний продюсер Українського радіо – член правління Національної

спільної телерадіокомпанії України, диктор Служби протоколу і церемоніалу Президента України (з 2009 р.), заслужений артист України.

Швець В'ячеслав Михайлович – кандидат наук із соціальних комунікацій, асистент катедри мови та стилістики Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шумарова Наталія Петрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувачка катедри мови та стилістики Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

Від упорядників	3
Різун Володимир	
Передмова	5
Масенко Лариса	
Той, хто надихав рідне слово "міццю духа і вогнем любови"	9
Стріха Максим	
Лицар української мови	15
Шумарова Наталія	
Він любив Слово і Україну	23
Пахльовська Оксана	
Кристалізація Слова в добу "постправди"	27
Зверева Валентина	
Сашко, мій брат	37
Халимоненко Гриць	
Українець із Таганрожчини	38
Пономарева Олена	
Тато й Олена	44
Троян Віра	
Дружба на довгі роки	56
Городенська Катерина	
Так рекомендував професор Пономарів	62
Карпіловська Євгенія	
Неповторна постать в українській культурі	67
Фаріон Ірина	
Мовознавець лицарського гарту	72
Хоменко Людмила	
Покликав ирій журавля	81
Зубков Микола	
Навчитель учителів	86
Селігей Пилип	
З українським словом до кожного серця	88

Баранівська Оксана	
Спогади про Автора, Мовознавця, Вчителя	93
Хоменко Ілля	
Кілька хвилин архівної фонограми	96
Савенко Андрій	
Грецькі Тернопіли степової Еллади	100
Дикий Євген	
"Байстрюки" Олександра Даниловича	106
Радчук Віталій	
Великий захисник мови	111
Бондар Юрій	
Ратай Слова	122
Набруско Віктор	
Будівничий нації	125
Рудницька Анжеліка	
Учитель на все життя	132
Хоркін Дмитро	
Уроки українського мовлення від Майстра	133
Коберник Іванна	
Із безмежною вдячністю	135
Соловійов Сергій	
Осіннє надвечір'я і постать на зупинці	136
Григор'єв Олександр	
Про Олександра Пономарева, професора, старшого друга	138
Швець В'ячеслав	
З Україною в серці	141
Данильчук Дмитро	
Людина, що талановита в усьому	143
Кордонов Денис	
Спогад, який завжди з тобою	148
Хланова Тереза	
Випромінювання любови	152
Гаврилець Юрій	
Штрихи до портрета	153

Колісник Юлія	
17 жовтня 2020 року.....	154
Клічак Василь	
Пам'яті Олександра Пономарева	156
Із перекладацької спадщини	
Олександра Пономарева	157
Праці професора Олександра Пономарева.	
Короткий бібліографічний показник.....	167
"Чого хотів – досягнув" (світлина).....	169
Відомості про авторів.....	188

Наукове видання

"Я – у ваших думках і серцях..."

Згадуючи професора
Олександра Пономарева

Збірник статей

Редактор І. Кирницька

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 11,4. **Наклад 100.** Зам. № 223-10820.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Ж2.
Підписано до друку 12.01.24

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

[http: vpc.knu.ua](http://vpc.knu.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02